

fites

núm 8 - any 2008

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

**Consell Insular
d'Eivissa i Formentera**

**ajuntament
D'EIVISSA**

SUMARI

Editorial	2
Per Mèmorria	3
848- Atac musulmà contra les illes Balears	3
Les Pitiüses, ocupades pels Almohades (1188)	4
La flota de la Confederació hispana s'amotoina i ataca els camps de l'illa d'Eivissa (1518)	4
Atac turc contra el Raval de la Marina (1578)	4
Reseña sobre la presencia del Dios Bes en Ibiza FRANCISCA VELÁZQUEZ BRIEVA	5
Can Servent: els vestigis arqueològics de mil quatre-cents anys d'assentaments rurals al Pla de Sant Jordi ARCO IRIS EIRIZ, JOAN ROIG	17
Can Xorat. Aproximació a un estudi arquitectònic JOAN JOSEP SERRA RODRÍGUEZ	28
El Tho-pa-ga. Un vaixell representatiu de patrimoni marítim PERE VILÀS GIL	39
Enric Fajarnés Tur i el <i>Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana</i> ERNEST PRATS GARCÍA	47
Notes Breus	59
Inscripció funerària romana al Pla de Vila GLENDA GRAZIANI, JAUME JUAN	
Novetats bibliogràfiques	61
Una ullada a Internet FERRAN NOGUÉS	68
Informació del MAEF JORDI H. FERNÁNDEZ	70
Informació de l'AAMAEF HELENA JIMÉNEZ BARRERO	82

FITES núm 8 • any 2008

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 - 07800 Eivissa.
Tel.971 30 17 71- Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTORA: Ana Mezquida Ortí

SECRETARI DE REDACCIÓ: Ernest Prats Garcia

CONSELL DE REDACCIÓ: Benjami Costa Ribas
Jordi H. Fernández Gómez
Vicent Marí Costa
Pere Vilàs Gil

MAQUETACIÓ I IMPRESSIÓ: Dolors Royo i Gil, Fent Impressió.
C/ La Punta, 72 . SUECA (València) - 96 203 39 39

DIPÒSIT LEGAL: V-5138-2007   PREU: 5 €.

EDITORIAL

L'anterior editorial d'aquesta revista feia èmfasi en el trist espectacle que s'havia produït arran d'algunes actuacions per part de l'administració, relacionades amb el nostre patrimoni. L'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera s'estima i valora el patrimoni, i per aquest motiu no ens podíem callar davant determinades situacions, i teníem l'obligació de denunciar i comentar aquest tipus d'actuacions.

Però, de la mateixa manera que ens feim ressò de les notícies negatives relacionades amb aquest tema, no seria just, per la nostra part, si no recollís també aquelles que tenen un caràcter positiu, perquè, malgrat que solen ser menys freqüents, per sort també es produeixen. Recentment els mitjans de comunicació de les nostres illes han publicat diferents notícies relacionades amb determinats projectes, que ens omplen de satisfacció i d'esperança.

En primer lloc, volem destacar la futura musealització per part del Govern Balear del solar del número 12 del carrer de *sa Capelleta*, gràcies a una subvenció dels fons europeus FEDER. Es pretén posar en valor els vestigis que s'hi han trobat, testimonis d'un llarg període del nostre passat, perquè allí es conserven restes arqueològiques des de l'època púnica fins a la islàmica. Es tracta, per tant, d'un conjunt de gran valor patrimonial, que, a més, servirà de pont entre Dalt Vila i la necròpolis del Puig des Molins. A més, hi ha la intenció de construir un centre d'interpretació destinat a explicar les troballes que s'hi ha fet. Som perfectament conscients de què propostes d'aquest tipus no són fàcils de realitzar, no sempre es pot conservar el que s'ha descobert, i de fet tots hem estat testimonis d'actuacions en el sentit contrari, amb destrucció de restes arqueològiques, després d'un escàs o nul estudi.

De la mateixa manera, ens volem fer ressò del projecte que vol portar endavant l'ajuntament de Santa Eulària des Riu, per a la posada en valor i protecció de l'entorn del riu, que, no ho hem d'oblidar, és l'únic

que existeix al conjunt de les illes Balears. Malauradament, el *boom* turístic ha provocat el deteriorament de moltes zones de l'illa amb grans valors naturals, sempre amb la justificació del progrés. Quan es va iniciar aquest desenvolupament la mentalitat de la gent i el valor que es donava a determinats elements tradicionals com són les cases pageses, entorns naturals, patrimoni etnogràfic... era diferent. La gent preferia la modernitat i el progrés i no valorava aquests elements del seu passat.

Però hem arribat a un punt en què hem de reflexionar damunt el que volem deixar als nostres fills i quin tipus d'entorn natural volem tenir. Comptar progrés i conservació del paisatge natural és difícil, però si des dels ajuntaments i les administracions es comencen a fomentar i desenvolupar projectes d'aquest tipus, de recuperació del patrimoni, i practicar una política a la que es valorin també els vestigis del passat més proper, com són les sèquies, pous, forns de cal, fons, restes de molins... confeccionant per part dels ajuntaments catàlegs dels bens patrimonials dels seus municipi com ara cases pageses, molins, parets de pedra seca, camins, pous.. pensem que no tot està perdut. En aquesta mateixa línia volem aplaudir també la iniciativa del Consell Insular d'Eivissa de què associacions sense ànim de lucre apadrinin monuments. A aquest projecte, la nostra associació s'ha aollit apadrinant les restes de l'assentament islàmic que hi ha a la necròpolis del Puig des Molins. Pensem que aquesta iniciativa pot ajudar a apropar aquestes restes a la gent i què s'involucri cada vegada més en la seua valoració i conservació.

Per aquest motiu, hem volgut recollir al nostre editorial totes aquestes informacions, per manifestar el nostre ple recolzament a aquest tipus d'iniciatives i animar a les administracions a seguir treballant en aquesta línia i que cada vegada siguin més els projectes que es realitzin en aquest sentit.

PER MEMÒRIA

---

848 - ATAC MUSULMÀ CONTRA LES ILLES BALEARS

A partir de l'any 707, en què una flota omeia sota el comandament de Abd Alláh (fill de Musa, un dels conqueridors de la Península Ibèrica), arribà a illes Balears, existí una mena de dependència entre l'arxipèlag i el món musulmà. El més probable és que els illencs firmassin, en aquells moments, un pacte de submissió. En base a aquest, es devien comprometre a pagar cada any un determinat tribut, i a no atacar naus musulmanes.

L'any 848, l'emir de Còrdova Abd al.Rahman II envià contra les illes una flota de càstig, formada per tres-centes naus, acusant al illencs de la violació d'un pacte, que molt probablement era el ja esmentat anteriorment de l'any 707. Els pobladors de les Balears anare, de seguida, a demanar clemència a l'emor-.

S'ha de fer notar que les fonts clàssiques en parlar d'aquestos fets no esmenten en cap moment les illes d'Eivissa i Formentera, parlant només de Mallorca i Menorca. hi ha autors que mantenen que les nostres illes es degueren veure afectades igualment per l'esmentat atac, mentre d'altres apunten què les illes Pitiüses estaven, potser, despoblades en aquells moments.

El baluard de Santa Llúcia, una de les modificacions introduïdes per Fratin a les murades.

LES PITIÜSES, OCUPADES PELS ALMOHADES (1188)

Els almoràvits ocuparen les illes Balears després de l'expedició pisano-catalana dels anys 1114-1115. Poc temps després, els almohades, que eren una tribu berber nordafricana que proclamava la guerra santa contra els cristians i els almoràvits, travessaren l'estret de Gibraltar i el 1158 ja havien conquerit tot l'imperi almoràvit peninsular. Aquests fets degueren comportar un augment de la població de les illes Balears, per les migracions procedents dels territoris ocupats pels almohades. Després d'un període de certa calma, les illes d'Eivissa i Formentera varen ser conquerides el 1188 pels almohades, amb una flota que anava sota el comandament de Abû al-Siquillî.

A partir de llavors es donà una situació curiosa: les Pitiüses estaven sota domini almohade, mentre que Mallorca i Menorca estaven encara ocupades pels almoràvits. Aquesta situació es mantengué fins els anys 1202-03, quan, i sortint des d'Eivissa, els almohades acabaren conquerint el conjunt de les illes Balears.

LA FLOTA DE LA CONFEDERACIÓ HISPANA S'AMOTINA I ATACA ELS CAMPS DE L'ILLA D'EIVISSA (1518)

El segle XVI va ser per a l'illa d'Eivissa, com a per a molts d'altres indrets cristians de la Mediterrània Occidental, el segle de la inseguretats, pels constants atacs turcs. Tot això feia molt difícil i perillosa la vida quotidiana dels eivissencs, especialment els pobladors del camp, que no tenien gairebé cap tipus de protecció.

De tota manera, l'any 1518 es produí un atac amb el qual no hi tengueren res a veure els turcs. Aquell any, una flota hispana formada trenta naus, amb 4500 hòmens, i dirigida per Hug de Montcada, es

dirigí cap a la ciutat d'Alger, amb la intenció de conquerir-la. Si bé, en un principi, desembarcaren una part de les tropes cristianes i aconseguiren algunes victòries, el 24 d'agost es desfermà una temporalada, que va desfer la flota hispana, i provocà l'enfonsament de vint-i-sis naus i que moriren ofegats uns quatre mil hòmens.

Els que quedaren vius partiren cap a Eivissa, on reberen instruccions de passar l'hivern.

Les tropes d'Hug de Montcada s'amotinaren, perquè no havien cobrat encara el seu salari, i robaren tots els queviures que pogueren als pobladors de l'illa d'Eivissa. Els jurats de la Universitat, davant aquests fets, van avaluar els danys en 2800 escuts, quantitat que va ser reconeguda pel mateix monarca.

De tota manera, el pagament no s'arribà a fer mai, i la Universitat en reclamava encara el seu pagament el 1618, un segle després dels fets.

ATAC TURC CONTRA EL RAVAL DE LA MARINA (1578)

Malgrat que els turcs foren derrotats a la batalla de Lepanto, l'octubre de 1571, no per això deixaren de ser un perill a la Mediterrània Occidental. A Eivissa n'hi ha un clar exemple, que tengué lloc l'any 1578, és a dir, set anys després de l'esmentat combat.

En aquells temps, les obres de les noves murades renaixentistes devien estar en un dels seus punts àlgids, amb una concentració de gran quantitat de mà d'obra.

Des del 1575 s'havia fet càrrec de les obres de les murades Giovan Giacomo Palearo, *El Fratín*, que havia introduït modificacions importants en el projecte original, com incloure dins el recinte emmurallat el puig de Santa Llúcia.

El dia 6 d'agost de 1578, els turcs atacaren el raval de la Marina, que no disposava de protecció. Segons els documents de l'època, profanaren el temple que hi havia (l'església de Sant Elm), i s'emportaren cent vint persones captives. Probablement, va ser l'acció més cruenta de tot el segle XVI, perquè si bé en els anys anteriors els atacs eren una constant, el nombre de persones apressades va ser sempre molt menor.

RESEÑA sobre la presencia del Dios Bes en Ibiza

Francisca Velázquez Brieva

RESUM: El déu Bes, malgrat no haver format part dels “grans déus egipcis”, per la seua particular figura i el caràcter pràctic de les seues atribucions, té una gran popularitat entre els aficionats a l’egiptologia, fet que té una especial rellevància a Eivissa, una illa que podria portar el seu nom. Malgrat que molts dels seus aspectes continuïn sent molt problemàtics i estiguin encara en discussió, el coneixement d’aquest déu es centra en els aspectes que presenta a Egipte, sent més desconegudes les característiques que identifiquen el déu fora d’aquest àmbit. Per aquest motiu, a aquest article, en primer lloc traçarem una breu semblança del déu egipci, per a després acompanyar-lo en el seu viatge cap a Eivissa, on efectuarem, a través del materials del déu procedents de l’illa, una breu anàlisi de la importància que Bes pogué tenir a la mateixa.

SUMMARY: The god Bes, despite not having been one of the “great” Egyptian gods, given his particular figure and the practical nature of his attributes, enjoys great popularity amongst fans of egyptology - a fact of special relevance in Ibiza, an island that could have carried his name. Though many facets of this god continue to be problematic and are still under discussion, known facts about him are centered on those aspects of him known in Egypt; as against those aspects that identify this god outside the egyptian realm. It is for this reason that in this article we will firstly make a brief description of the Egyptian god, to then accompany him on his voyage to Ibiza, where through the available material relative to this god found on the island we will submit a brief analysis of the importance he enjoyed there.

El contenido de este artículo es una breve reseña extraída del libro que sobre el dios Bes ha sido recientemente incorporado a la colección de “Treballs del Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera”, y cuya oportunidad para su publicación quiero agradecer desde estas páginas al Museo de Ibiza, y en especial a D. Jordi Fernández y D. Benjamí Costa.

Esta investigación sobre Bes fue objeto de mi Memoria de Licenciatura, en la que la elección de esta divinidad tuvo como finalidad aunar dos mundos tan apasionantes como el egipcio y el fenicio-púnico; sin duda fue una decisión acertada, puesto que para intentar aproximarse al conocimiento del dios Bes es preciso familiarizarse con ambos.

Por este motivo, aunque el artículo se centre en la relación de Bes con Ibiza, considero necesario trazar en primer lugar una visión, aunque sea muy general por el escaso espacio disponible, del dios egipcio, puesto que no sería coherente sin esta introducción previa, mencionar aspectos relacionados con el dios en Ibiza que hacen referencia a los autóctonos, ni

plantear hipótesis basadas en sus características originarias, para suplir la falta de información que caracteriza la presencia de Bes en la isla.

La primera cuestión que considero interesante mencionar, es la existencia en el antiguo Egipto de diferentes términos para designar similares representaciones iconográficas que actualmente identificamos como “Bes”.

Aludiendo sólo a los más significativos, en principio podría plantearse que el nombre del dios hubiera cambiado a lo largo del tiempo, así a la primera denominación constatada, que puede transcribirse como Aha (el luchador), aparecida en dos de los denominados “cuchillos mágicos” pertenecientes al Reino Medio y Segundo Período Intermedio (c. 2040-1540 a. C.), y en un contenedor de *kohl* datado ya en el Reino Nuevo (c. 1540-1070 a. C.), podría haberle sucedido el nombre de Bes, “el protector”, de cuyo uso no tenemos constancia hasta comienzos del Tercer Período Intermedio (c. 1070-664 a. C.).

Sin embargo el término *bs* es contemporáneo, al menos en inscripciones tardías, con otro teónimo *Hyt* y sus derivados, ambos identificando, incluso en una misma escena, tipos iconográficos similares que englobamos bajo la denominación de Bes.

Esta pluralidad de nombres nos puede plantear la problemática de cuál o cuáles serían los que pasarían a designar este tipo iconográfico en el mundo fenicio-púnico, algo fundamental para la inclusión del teónimo Bes en la denominación de Ibusim.

El segundo aspecto que comentaré brevemente es el desarrollo de la iconografía egipcia del dios, puesto que sólo reconociendo sus características autóctonas, sabremos distinguir cuáles son las adopciones y cuáles las adaptaciones que han tenido lugar fuera de Egipto.

En sus comienzos, datados con más seguridad en el Reino Medio (c 2040-1660 a. C.), la iconografía del dios es claramente asimilable a un león: las orejas, la melena, la caja torácica, la cola, incluso la flexión de las piernas que podría estar causada por la dificultad de estos animales para sustentarse sobre sus patas traseras. Interesa destacar que el dios aparece ya en

Figurita de Bes en fayenza. Reino Nuevo. Berlín, SM 20484. (Friedman, 1998: nº 72)

estas primeras representaciones sosteniendo dos serpientes en sus manos, en una iconografía similar a la que encontraremos en Ibiza mil quinientos años después.

Este origen leonino se perpetúa en ejemplares de comienzos del Reino Nuevo, pero aun manteniendo esta iconografía básica, poco a poco, el dios va a ser integrado en nuevas formas: su cuerpo ya no es atlético, como podría corresponder a un felino, sino que presenta un cuerpo pesado con el abdomen distendido que comienza a dar señales de características enanoides.

Al lado de estos cambios físicos se observan otras innovaciones que también parecen querer romper con la iconografía leonina del dios: aparición de la corona de plumas, probablemente de avestruz, introducción de la vestimenta, usualmente un faldellín con banda central, y representación en ocasiones del dios con unas grandes alas. Estas innovaciones se detectan también en ejemplares localizados en la costa sirio-palestina y en Chipre, perdurando las dos últimas en la zona cuando ya hayan desaparecido en Egipto; así encontraremos a Bes vestido con faldellín incluso en amuletos púnicos de Ibiza casi un milenio más tarde.

Ante este cambio iconográfico, nuestra hipótesis sería que la identidad leonina del dios está comenzando un proceso de “antropomorfización” que le conducirá hacia su representación como un enano acondroplásico, aunque todavía en el Reino Nuevo seguirá teniendo mezcla de elementos leoninos en la cabeza y la cola, no humanizándose plenamente.

En la siguiente etapa, el Tercer Período Intermedio (c. 1070-664 a. C.), continuará este proceso: total desaparición de la melena trapezoidal, cambio de los pliegues faciales leoninos por unos grandes bigotes y sustitución de la gorguera de león por una barba, en adelante un elemento fundamental en la iconografía de Bes; por último, a finales de este período se aporta la solución ideal para liberar al dios de su cola animal, propia de su antigua identidad, que pese a su nuevo aspecto enanoide seguía portando, comenzando a ser interpretada como la cola de la piel del animal que cubría su espalda.

En el período posterior, la Baja Época (664-332), desde sus comienzos las representaciones datadas de Bes ya muestran una iconografía que prácticamente el dios va a presentar en lo sucesivo. Se trata de un rostro estandarizado con apariencia de máscara, cuyo aspecto, aunque prácticamente ha perdido

Figurita de Bes. Tercer Período Intermedio. Rijksmuseum van Oudheden. Foto Museo

sus rasgos leoninos, tampoco es del todo humano, haciendo hincapié en el carácter apotropaico de la imagen.

Otra característica de la Baja Época es la proliferación de imágenes del dios en cuclillas, con las piernas flanqueando el abultado vientre, llegando éstas en ocasiones prácticamente a desaparecer, iconografía también usual en amuletos hallados en los asentamientos fenicio-púnicos, incluidos algunos procedentes de Ibiza.

Esta versión de Bes existente en la Baja Época persiste con ligeras variantes en el Período Greco-romano (332 a. C.- 395 d. C.), una de cuyas representaciones más características son las terracotas que muestran al dios como un guerrero en actitud de lucha, iconografía que retomaremos al tratar de las monedas ibicencas.

El último aspecto que me gustaría comentar, también muy brevemente, son las atribuciones del dios, puesto que en Egipto es donde únicamente poseemos algunos datos textuales, así como una cantidad diversificada de material, que nos permiten deducir algunas de las potestades que el dios pudo

dispensar sobre la población egipcia. Esta información es muy valiosa debido a los escasos testimonios que el dios nos suministra en el entorno fenicio-púnico; concretamente en Ibiza carecemos de cualquier información a este respecto, de aquí la importancia de examinar estas potestades para posteriormente reconocer cualquier indicio que los materiales localizados fuera de Egipto puedan suministrarnos acerca de su continuidad.

Por supuesto contamos con que las atribuciones de Bes diferirían entre uno y otro ámbito, pero creemos que al menos algunas de ellas, por su condición universal, pudieron ser compartidas por la gente que en Ibiza acogió la presencia del dios, aunque estuviera integrada en otro sistema de creencias.

En primer lugar señalar que Bes no parece que fuera objeto en Egipto de un culto de Estado. El dios tendría fundamentalmente un culto doméstico, que incluiría su presencia no solo en casas habitadas por gente corriente, sino también en los palacios: por ejemplo, figuras pintadas del dios adornaban una habitación del palacio de Amenhotep III en Malkata.

En cuanto a sus atribuciones, abarcarían al menos dos amplios aspectos.

1.- El que le identifica como uno de los dioses que vigilan o intervienen protegiendo los diferentes nacimientos:

a) En primer lugar el nacimiento de un nuevo ser a la vida, lo que le convertiría en un dios partícipe de todas las circunstancias que giran alrededor del mismo: el período de embarazo, el parto, el puerperio, e incluso la primera infancia, etapas tan peligrosas en época antigua.

Estas atribuciones se fundamentan tanto en datos textuales, se conoce el uso de amuletos o figurillas del dios en el momento del parto, como en hallazgos arqueológicos, existiendo representaciones alusivas a estas funciones del dios en placas y *ostraca*. Otra prueba sería su aparición en las escenas del nacimiento de los reyes del Reino Nuevo, e incluso en las de los dioses, como muestra su presencia en los *mammisis* o “casas de dar a luz” edificios dedicados a las diosas madre ubicados junto al templo principal.

Estas atribuciones también podrían estar conectadas con aspectos relativos a la fecundidad y

la concepción, por ejemplo las denominadas “habitaciones de Bes” en Saqqara, decoradas con altorrelieves del dios, pudieron haber servido para dormir en ellas a mujeres no fértiles, o parejas que desearan la asistencia de Bes para concebir un hijo.

Todas estas funciones serían llevadas a cabo como un dios intercesor, subordinado a una diosa como Hathor con la que Bes está estrechamente conectado; así ambos dioses aparecen relacionados en diversos conjuros para ayudar en el momento del parto, y amuletos de Bes se ofrecían en las capillas de esta diosa como objetos votivos para asegurar la concepción y/o el nacimiento con éxito de un niño.

b) Otro “nacimiento” que Bes protegería sería el despertar tras el sueño, un estado cercano a la muerte para los egipcios, en donde el hombre se abandonaba a las fuerzas malignas de las que era necesario defenderse; esta atribución explicaría la aparición del dios en los reposacabezas, enseres utilizados a manera de almohada, así como su presencia en la decoración de las camas .

c) También Bes protegería a los muertos en su “nacimiento” a la “otra vida”, una nueva forma de existencia conceptualizada en Egipto como un renacimiento. De aquí su representación en el Libro de los Muertos armado de cuchillos, o su aparición junto a otras divinidades en la escena de la muerte de Osiris.

Esta protección en el mundo de ultratumba podría alcanzarse mediante la invocación de un conjuro sobre los amuletos que portaba la persona muerta, lo que justificaría el abundante número de ejemplares de Bes localizados sobre los difuntos, uso también confirmado en la necrópolis del Puig des Molins.

d) Por último Bes contribuiría al “nacimiento” de Re en el horizonte, dando lugar al comienzo de un nuevo día, colaborando en la derrota de los enemigos del dios sol que en el inframundo trataban de impedirlo.

2.- El segundo aspecto de las atribuciones del dios, estaría en función de su conexión con animales, principalmente por su relación con las serpientes, que le caracteriza, como hemos visto, desde sus comienzos. Este carácter primordial de dominador de serpientes, podría haber sido el detonante del que derivaría su condición de protector de la infancia, dado el peligro que supondría para un niño pequeño la mordedura de serpientes y escorpiones,

animales usuales en un medio geográfico como el del país del Nilo, por lo que amuletos de Bes podrían haber sido llevados por niños para su protección, como se muestra en algunas figuritas

En relación con esta conexión estaría la presencia del dios en las estelas de Horus sobre los cocodrilos, donde el niño dios sujeta ya no sólo serpientes, sino también otros animales como escorpiones, leones y cápridos, mientras es custodiado por el rostro de Bes.

Estas estelas estaban cubiertas de textos mágicos y su traducción nos informa acerca de su finalidad, la curación de las picaduras de serpientes y escorpiones mediante el seguimiento de un ritual: primero se derramaba agua sobre ellas, luego se recogía y se daba a beber a la víctima.

Esta faceta de Bes como protector contra las serpientes es la que algunos autores aducen como la principal atribución por la cual sería venerado en la isla de Ibiza.

Otras atribuciones de Bes, como las relacionadas con el erotismo, están atestiguadas principalmente en el período grecorromano, por su conexión con símbolos fálicos y representaciones alusivas del dios.

Bes sería por tanto un dios popular, seguramente uno más entre las divinidades que se ocupaban de las necesidades diarias de la gente, actuando como intermediario ante los grandes dioses, probablemente inaccesibles al común de los mortales, quienes por ello confiarían sus necesidades más elementales a la intercesión de un dios cotidiano y accesible como Bes.

Estas son muy resumidas las características más fundamentales del dios que recorriendo el Mediterráneo llegará hasta la isla de Ibiza. Sin embargo el seguimiento de Bes fuera de Egipto presenta muchas dificultades al no existir ninguna información textual

Placa con Bes en altorrelieve. Baja Época. Berlín, SM 22200J. Foto Museo

que haga referencia a la presencia del dios en la zona.

Conocemos que la adopción del dios comenzó en el Mediterráneo oriental en el segundo milenio a. C., prácticamente desde que se detecta su presencia en Egipto, por el hallazgo de dos figuritas procedentes de Alaka Hüyük y Biblos que muestran la iconografía leonina característica de Bes en el Reino Medio, a las que cronológicamente seguirían otros ejemplares, como algunos marfiles localizados en Chipre y Meggido, que manifiestan ya las innovaciones del dios en el Reino Nuevo: corona de plumas, faldellín y alas.

Pero es en el primer milenio antes de Cristo, en un ámbito cultural que ya podemos denominar fenicio, cuando se constata su adaptación a la estética de la zona. Este hecho lo encontramos reflejado en una estatuilla procedente de Ninrud, que aunque mostrando el aspecto característico del dios en el TPI que hemos visto anteriormente, ya muestra las principales señas de identidad del Bes fenicio-púnico, como un rostro más humanizado, barba cuadrada, perduración del vestido y, particularmente, los brazos doblados a la altura de la cintura con los puños sobre el estómago, en una pose que veremos repetida en producciones ibicencas.

Para representar las diferentes iconografías del dios, de todos los soportes existentes en Egipto, se seleccionan principalmente tres tipos: amuletos, escarabeos y estatuaria, fundamentalmente terracotas, caracterizándose cada uno de ellos por presentar tipos iconográficos específicos que, como veremos en los ejemplares ibicencos, reflejan según el soporte una mayor o menor influencia egipcia.

En cuanto a los poderes que pudo ejercer Bes en su expansión mediterránea, ya en el primer milenio contamos con una selección de tipos iconográficos y unos contextos de hallazgos del dios, que comienzan a hacer relación explícita a dos de las atribuciones vistas en Egipto: en primer lugar su conexión con Hathor en relación a las actividades en torno a la maternidad y al nacimiento, de aquí su representación junto a diosas próximo-orientales, así como el hallazgo de estatuillas de Bes en diversos santuarios o depósitos votivos junto a figuritas de diosas de la fecundidad, e incluso en ocasiones, de mujeres embarazadas. Lamentablemente, no contamos en la actualidad con ningún hallazgo de este tipo procedente de Ibiza.

Estatuilla de Bes procedente de Ninrud.
(Mallowan, 1966 I: n° 361)

Como segunda atribución, queda también ampliamente constatado su poder sobre los animales dañinos, con un fuerte vínculo con las serpientes, que le conducirá a su conversión en un auténtico “señor de los animales” a la manera oriental, iconografía que veremos representada principalmente en escarabeos como los procedentes de Ibiza.

Todos estos condicionantes marcarán la presencia de Bes en Ibiza, donde, como todos conocemos, el reconocimiento de la presencia del dios fue fruto de un largo e interesante proceso, que dio lugar a discusiones y controversias recogidas en diferentes publicaciones sobre la isla.

Una de las controversias todavía no resuelta es la posible inclusión del nombre de Bes en el topónimo púnico de Ibiza; esta relación ya había sido sostenida en el siglo XIX por A. Judas, e incluso en los comienzos del siglo XX por W.M.F. Petrie, pero no fue sino hasta los estudios de J. Mª Solá Solé en

Amuleto de Bes fabricado en fayenza procedente de Ibiza. Barcelona, MAC 28979. Foto autor

la década de los cincuenta, cuando empezó a tener mayor repercusión científica, aunque su reconocimiento no es todavía unánime.

J. Mª Solá Solé (1956) basó su teoría fundamentalmente en el estudio de los epígrafes de las monedas que se descompondrían en “y” y “bsm”, que se traduciría como “isla de Bes”. Faltaría explicar la terminación en “m” que este autor considera como un plural intensivo “isla de los Bes” o simplemente mayestático.

Otra hipótesis es la de Javier de Juan (1988) quien considera que la terminación del plural, que en la teoría de J. Mª Solá Solé quedaba algo forzada, se refiere al término isla, en relación a Ibiza y Formentera, traducándose como islas de Bes. Igualmente este autor, basándose en las inscripciones de las monedas bilingües, considera que en la leyenda latina abreviada, *Ins Aug*, el segundo término no está en relación con un emperador, como se ha venido admitiendo, sino con Bes siendo agosto un epíteto del dios a quien los romanos habrían asimilado a Asclepio, divinidad para la cual está constatado el uso de este término.

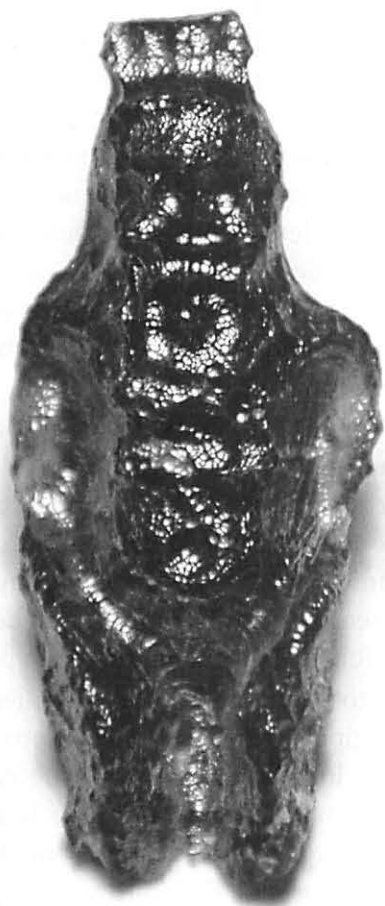
La causa de esta dedicación, según diversos autores, estaría determinada por la acción bienhechora que podría haber ejercido el dios para que la isla se encontrara libre de serpientes, ausencia que corroboran los testimonios de Pomponio Mela (II,126) y Plinio el Viejo (NH, III,78; XXV,171). La teoría se presenta admisible según la mentalidad antigua.

No obstante la identificación de Ibusim como “Isla de Bes” sigue siendo discutida filológicamente; nuestra objeción se fundamenta en la ausencia de datos que nos informen cómo era el dios denominado en el ámbito fenicio-púnico, puesto que actualmente no contamos con ninguna inscripción fuera de Egipto en la que se identifique el nombre de Bes, ni hemos encontrado indicios de su presencia entre los nombres teóforos fenicio-púnicos que muestran impregnación de las divinidades egipcias.

Sin embargo, debido a la parquedad de las fuentes, esta inexistencia no contradice la propuesta, sino que la deja a falta de su total confirmación. Confiamos en que pronto algún nuevo testimonio pueda ratificar plenamente la relación del nombre del dios con la isla.

Junto a su posible nombre, el vínculo de Bes con la isla de Ibiza se fundamenta en un importante número de hallazgos, que aparte de los usuales: escarabeos, amuletos y terracotas, tienen una ampliación

Amuleto de Bes fabricado en vidrio procedente de Ibiza. Madrid, MAN 1923/60/1776.

en la presencia del dios en un espejo, un ponderal y, fundamentalmente, en las monedas acuñadas en la isla, en donde la aparición de su imagen demuestra la elección de esta divinidad como su marca iconográfica identificativa, hecho que por supuesto hemos de valorar como una importante pauta en la relación de Bes con Ibiza, que la diferencia de otros ámbitos y le distingue entre otros dioses.

Cronológicamente, los ejemplares que han podido ser datados no pertenecen a los primeros momentos de la presencia fenicia en la isla, ya que sus contextos de aparición se fechan en época púnica, desde finales del V al III a. C., prolongándose en época romana por su representación en las monedas.

La mayor parte de los ejemplares de Bes con procedencia conocida, a excepción de las monedas, fueron localizados en necrópolis, fundamentalmente en la existente en el Puig des Molins, re-

sultado lógico si se tiene en cuenta el volumen total de materiales de este yacimiento, en relación con las demás necrópolis excavadas en la isla. Sin embargo de muy pocos de estos ejemplares se tiene constancia de su localización exacta, careciendo habitualmente de datos fundamentales sobre su contexto de aparición; así por ejemplo, con los amuletos recogidos durante las excavaciones en los distintos hipogeos se formaban collares sin que se anotara su procedencia, perdiéndose para siempre la información sobre aspectos fundamentales: ubicación exacta en el esqueleto, tipo de usuarios: sexo y edad, asociaciones entre amuletos, cronología, etc.

Sólo las huellas de uso apuntan en general a la presencia de amuletos y escarabeos como ajuar personal del difunto, por quien habrían sido utilizados en vida para beneficiarse de su poder. En el caso de Bes, sólo si comparamos los datos referentes a Egipto que, como acabamos de ver, muestran una finalidad en torno a la protección de la maternidad

Amuleto de Bes en jaspe. Necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Ibiza MAEF 7286. Foto Museo

y de la infancia, podríamos especular con que hubieran sido usados por mujeres y niños que necesitaran este tipo de salvaguardia. Igualmente su presencia en las tumbas nos pondría en contacto con la continuidad protectora del dios, quizás, como en Egipto, para llevar a buen término el renacimiento del difunto en el Más Allá.

Como consecuencia, las fuentes para el estudio de Bes en Ibiza son muy restringidas y, lamentablemente, la comprobación de la relación de este dios con la isla solo puede intentarse mediante la revisión del material en el que aparece representado.

Amuletos

Comenzaremos con la información que aportan los amuletos del dios. Hasta el momento hemos localizado unos 35 ejemplares, en los que podemos distinguir por sus características iconográficas los de tipo egipcio y los de tipo púnico.

Amuleto en hueso con el rostro de Bes procedente de Ibiza. Madrid, MAN 1923/60/1663. Foto autor

Entre los primeros, fabricados mayoritariamente en fayenza y vidrio, destaca la gran variedad tipológica: el dios puede estar representado de cuerpo entero, ya de pie o en cuclillas, o presentar solo el rostro, exento o incluso figurado sobre placa. A esta diversidad, no habitual en los amuletos de otras divinidades, se une la excepcional existencia de algunos ejemplares de gran calidad que les distingue del resto de amuletos de tipo egipcio localizados en Ibiza, pudiendo ser considerados un producto lujoso de importación. Su iconografía es en general típica de la Baja Época, contando con abundantes paralelos en Egipto.

Una excepción son unos característicos amuletos fabricados a molde en vidrio translúcido, en ocasiones azul cobalto, o incluso incoloro; la similitud entre todos los ejemplares localizados, parece indicar un único lugar de fabricación cuyo emplazamiento desconocemos. Es importante destacar su exigua presencia en otros asentamientos púnicos.

Junto a estos amuletos que siguen fielmente la iconografía egipcia del dios, concedemos gran importancia a la localización en Ibiza de ejemplares fabricados en materiales distintos de la fayenza o el vidrio, en los que Bes está representado con las características propias del ámbito fenicio-púnico ya referidas: rostro más humanizado, barba cuadrada, faldellín corto plisado y brazos doblados a la altura de la cintura.

Aunque estas características iconografías las hemos visto con anterioridad en Levante, la falta de hallazgos en esta zona, parece encaminar su producción hacia el Mediterráneo Centro-occidental, donde aunque nos topamos con la falta de información de Cartago, encontramos en Cerdeña amuletos de Bes muy similares.

Por tanto, no contamos con pruebas para sugerir que Ibiza fuera el lugar donde se hubiera llevado a cabo esta innovación, realizada de forma exclusiva en los amuletos del dios Bes, puesto que nada similar sucede con los demás dioses egipcios que continúan con sus reiteradas y estandarizadas iconografías. Este hecho diferencial señala sin duda una destacada adaptación de Bes a la mentalidad de la zona que no tuvo lugar en otras divinidades egipcias.

También con tipología púnica existen ejemplares realizados en hueso pulido que representan el rostro del dios con una iconografía muy característica. De estas cabecitas no conocemos paralelos fuera de Ibiza, este hecho, junto con la presencia de varios

ejemplares tan similares y el gran auge que hemos comprobado tuvieron los amuletos de hueso en la isla, podría confirmar su fabricación en Ibiza, aportando su iconografía un importante testimonio de la interpretación efectuada por los artesanos de la isla de la apariencia del dios.

Todos estos datos: importante variedad tipológica no usual en otros amuletos, importación de ejemplares de gran calidad, búsqueda de nuevos mercados, con la presencia de amuletos del dios no existentes en los circuitos habituales del Mediterráneo Central, y adopción de iconografías púnicas, algunas de las cuales realizadas en hueso pulido consideramos fabricadas en la isla, distinguen los amuletos de Bes de los pertenecientes a otras divinidades, aportando indicios cualitativos de su carácter excepcional

En cuanto a los datos cuantitativos, hemos comprobado que en los amuletos de tipo egipcio su número no es significativo, puesto que en relación con la cantidad total de ejemplares de esta tipología localizados en la isla, Bes ocupa un discreto rango a distancia de los amuletos que pueden considerarse protagonistas indiscutibles: El ojo udjat y los enanos patecos panteos.

Sin embargo no sucede así en los amuletos de tipo púnico, donde Bes es prácticamente la única divinidad representada, indicando la diferenciación que los habitantes de la isla llevaron a cabo con este dios.

Como conclusión, los amuletos de Bes por su exclusividad podrían ser una prueba de la especial vinculación del dios con Ibiza.

Escarabeos

Pasando a los datos suministrados por los escarabeos en los que se representa al dios, aunque su número sea escaso (un 3% del total recuperado) se trata de ejemplares que muestran interesantes tipos iconográficos muy similares a los existentes en todo el ámbito fenicio-púnico.

Con la excepción de un ejemplar procedente de la necrópolis de Cala d'Hort que muestra el rostro barbado del dios, en los restantes escarabeos se representa a Bes en conexión con animales:

- En lucha contra un león, tema iconográfico originado en una leyenda mesopotámica que dio lugar al mito del "señor de los animales" cuya representación cuenta con una gran tradición en la

glíptica fenicio-púnica, donde varios personajes "interpretan" el papel de dios/héroe, siendo muy significativo que Bes sea uno de ellos, pues le pone en conexión con otras divinidades protagonistas de la altura de Baal y Melqart.

- Bes llevando un león sobre sus hombros, cuya representación como "señor de los animales" está adaptada a la postura característica del dios, frontal y en cuclillas, cuando en este tipo iconográfico la posición usual de otras divinidades protagonistas es lateral.

- Bes portando en sus manos dos pares de animales, uno de ellos serpientes, diferenciando así la escena de la protagonizada por otros dioses/héroes, donde este reptil nunca se encuentra entre los animales que dominan, hecho fundamental que demuestra que el origen iconográfico del Bes siempre fue reconocido, pese a las innovaciones, mostrando la continuidad de sus atribuciones sobre estos reptiles.

- Bes haciendo un gesto dominador a un león, iconografía que también podría incluirse entre las

Bes llevando cápridos y serpientes. Madrid, MAN 37030.

Molde de terracota con representación de Bes. Necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Ibiza, MAEF 4821. Foto Museo

representaciones de Bes como señor de los animales, aunque el tipo iconográfico no tenga paralelos en otros dioses/héroes orientales.

Como conclusión, a pesar de que no podamos considerar los escarabeos del dios como una pauta diferenciadora que constata una mayor representatividad de Bes en la antigua Ibusim, sí muestran la gran adaptación de este dios al ámbito fenicio-púnico, Ibiza incluida, al ser la única divinidad egipcia que protagoniza tipos iconográficos que la equiparan a divinidades autóctonas.

Terracotas

En cuanto a la estatuaria, en Ibiza actualmente no están documentadas estatuas pétreas de Bes como las sardas, ni figuritas de terracota usuales en otras zonas del Mediterráneo, contando solo con la

presencia del dios en placas de terracota y moldes para fabricarlas.

En este soporte, el dios muestra una iconografía característica: en pie, frontal, desnudo, penacho de plumas, pero con rasgos que revelan su identidad cultural fenicio-púnica, como es la postura de las manos descansando sobre el estómago y la mayor humanización del rostro. En varias de estas placas se remarca de manera muy explícita la relación de Bes con las serpientes, ya subrayando su poder al tener posado el pie izquierdo sobre la cabeza del animal, ya sujetando con ambas manos dos serpientes simétricas, de forma prácticamente idéntica a ejemplares procedentes de Málaga y de Tharros (Cerdeña), para los cuales, dada la gran proliferación de este tipo iconográfico en placas y monedas de Ibiza, podría proponerse esta procedencia.

Todas estas terracotas las consideramos una fabricación autóctona; para esta afirmación, aparte de la iconografía recurrente subrayando el poder de Bes sobre las serpientes, contamos con otros datos procedentes del tipo de arcilla utilizado, similar al de la producción cerámica de la isla, cuya presencia se constata no sólo en la realización de las placas, sino también en la de los moldes, pareciendo infundada la apreciación hecha por algunos autores de que éstos serían importados de Cartago. A esta constatación se uniría la importante e independiente producción de terracotas de la isla, por todos conocida, y también, la posibilidad de una procedencia ibicenca de las otras representaciones similares mencionadas, ya como producto terminado, ya como moldes para su fabricación.

Como conclusión esta producción autóctona de terracotas de Bes sí podría indicar una relación significativa del dios con la isla, que quedaría remarcada por su conexión con las serpientes.

De momento sus contextos de hallazgo, tanto las localizaciones funerarias como un posible silo, nos hablan de una piedad personal, pero aunque su hallazgo no haya tenido lugar en contextos culturales, no es óbice para que mantengamos la esperanza de que en algún momento este acontecimiento pueda tener lugar; la dificultad de excavaciones debido a su imposibilidad material en sectores estratégicos de la antigua Ibiza, deja abierta esta posibilidad.

Junto a estos tres soportes usuales en otros ámbitos fenicio-púnicos, queremos hacer mención de ejemplares sólo existentes en Ibiza, como un espejo que muestra en su parte posterior un rostro barbado

Moneda de la ceca de Ibiza (Periodo II): Anverso Bes vestido con faldellín sosteniendo serpiente y maza. Reverso: toro embistiendo.

cuyos rasgos presentan coincidencias iconográficas con Bes, o la interesante aparición de la figura del dios en un lingote de plomo, que puede identificarse como un ponderal.

Pero es sobre todo la presencia del dios en las monedas acuñadas en la isla, el principal hecho diferencial que permite asegurar la gran preeminencia que Bes debía de gozar en Ibiza, especialmente porque su aparición no es fruto de una única emisión, algo que ya había sucedido en la costa sirio-palestina, sino que persiste durante toda la existencia de la ceca, incluso bajo el dominio romano, dejando fuera de toda duda el interés que desde el poder administrativo se tenía porque el dios ejerciera la representatividad de la isla.

Sin embargo, como sabemos, el reconocimiento del dios como tipo principal de la ceca de 'YBSM sufrió diversos avatares a lo largo de su investigación. En un principio, al personaje representado se le asignó la identidad de Eshmum, relacionándole con el octavo Cabiro, tardándose inexplicablemente largo tiempo hasta la aceptación de su identificación con Bes, a pesar de que ésta había sido ya realizada por A. Judas en el siglo XIX (1859).

En cuanto a la representación del dios, dos son los tipos iconográficos mostrados: en el más antiguo Bes aparece en pie, frontal y desnudo, aunque más adelante vestirá un faldellín, llevando serpientes en ambas manos, en una iconografía muy similar a la que hemos visto presenta el dios en las placas de terracota; aunque no sabemos a ciencia cierta quién pudo influir a quién, el tipo se reafirma como usual

en Ibiza, quizás porque sus atribuciones sobre estos reptiles estuvieran aquí más potenciadas.

Con posterioridad la representación de Bes se modifica, cambiando la posición de la mano derecha que ahora se alza a la altura de la cabeza sujetando una especie de maza, imagen que prevalecerá sustituyendo a la anterior. Esta iconografía para algunos autores estaría basada en prototipos egipcios, como terracotas de época grecorromana, en las que el dios empuña una espada corta con la mano derecha mientras que sujeta una serpiente con la izquierda. A pesar de que las diferencias son acusadas, no es del todo rechazable la influencia egipcia en esta iconografía, probablemente derivada del ambiente helenístico que por esas fechas se constata en todo el Mediterráneo.

Interesa señalar que J. Padró considera que esta representación de Bes en las monedas podría ser "copia" de una imagen de culto del dios existente en Ibiza, a semejanza de las esculturas en piedra localizadas en la isla de Cerdeña, como la procedente del templo de Bes en Bitia, sin duda un importante precedente en la zona. Es una idea fundamentada que no puede descartarse, aunque no se hayan descubierto todavía pruebas de su existencia.

Siguiendo con las monedas, es importante considerar que incluso en el siglo I a. C. 91-27 a. C., ya en época romana, esta iconografía de Bes persistirá en el anverso de las monedas en cuyo reverso aparece la leyenda 'YBSM, y es más, cuando en el siglo I d. C. Bes es sustituido en el anverso por el retrato del emperador correspondiente, el dios pasará a ocupar

el reverso junto a la leyenda en neopúnico y en latín del nombre de la ceca. Esta permanencia de Bes nos parece muy significativa, pues manifiesta como el poder romano reconoció la importancia de la relación del dios con la isla.

Por tanto, la elección de Bes como tipo monetario principal en las monedas emitidas por la ceca de Ibusim, demuestra la gran preeminencia que el dios gozaría en Ibiza, confirmando los indicios apuntados por otros soportes y corroborando el patronazgo que ejercería sobre la isla, donde podría haber gozado de un culto oficial, al constituir su marca identificativa. Este hecho conllevaría la existencia de un santuario a él dedicado que al tener este carácter se encontraría en el interior de la ciudad. Aunque de momento no poseamos ninguna prueba, ya hemos hecho referencia a la existencia de algunos indicios que deben ser valorados en este sentido.

Como conclusión final consideramos que todos los datos enumerados, confirman una relación especial del dios egipcio Bes con la antigua Ibusim, diferenciándole del resto de divinidades de esta

procedencia y demostrando una adaptación a la idiosincrasia de sus habitantes, que le situaría en un lugar privilegiado entre los dioses de la isla. Estamos seguros que Bes todavía nos deparará muchas sorpresas y que futuras investigaciones suministrarán más datos que reafirmen su vinculación con Ibiza.

Placa de terracota representando a Bes portando serpientes procedente de Ibiza. Barcelona, MAC 8431 (Almagro Gorbea, 1980: lám. CCI,3).

BIBLIOGRAFÍA

- ALMAGRO GORBEA, Mª J. (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*. Bibliotheca Praehistorica Hispana 18. Madrid.
- ALTENMÜLLER, H. (1975): "Aha" y "Bes". *LdÄ* (W. Helck y E. Otto eds.) Vol. 1, pp. 96-98 y 720-724. Wiesbaden.
- BOARDMAN, J. (1984): *Escarabeos de piedra procedentes de Ibiza*. Monografías del MAN. 8. Madrid.
- BULTÉ, J. (1991): *Talismans égyptiens d'heureuse maternité: "Faience" bleu ver à pois foncés*. Paris.
- CAMPO, M. (1976): *Las monedas de Ebusus*. Barcelona.
- CARRERAS, T. y DOMÉNECH, I. (2003): *Museu Cau Ferrat. La colección de vidrio*. Consorcio del Patrimonio de Sitges. Sitges.
- FERNÁNDEZ J. H. y PADRÓ, J. (1982): *Escarabeos del Museo Arqueológico de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera n° 7. Ibiza.
- FERNÁNDEZ J. H. y PADRÓ, J. (1986): *Amuletos de tipo egipcio del Museo Arqueológico de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera n° 16. Ibiza.
- GAMER-WALLERT, I. (1978): *Ägyptische und ägyptisierende Funde von der Iberischen Halbinsel*. Weisbaden.
- JUAN CASTELLÓN, J. (1988): *Epigrafía romana de Ebusus*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera 20. Ibiza.
- JUDAS, A. (1859): "Sur quelques médailles puniques d'iles de la Méditerranée". *Revue Archéologique* 30, pp. 647-660.
- LÓPEZ GRANDE, Mª J. (1988): "Dioses egipcios del Hogar". *Revista de Arqueología* 91, pp. 12-24.
- PADRÓ y PARCERISA, J. (1978): "El deu Bes: Introducció al seu estudi". *Fonaments* 1, pp. 19-41.
- PADRÓ y PARCERISA, J. (1991): "Divinidades egipcias en Ibiza". I-IV Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza, 1986-1989). *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera* 24, pp. 67-76.
- PADRÓ y PARCERISA, J. (2000): "El culto a Bes en el Mediterráneo occidental". *ACFP IV*, Cádiz 1995, pp. 643-646.
- ROBINS, G. (1994-95): "Women and children in peril". *KEMET* 5 n° 4, pp. 24-35.
- ROMANO, J. F. (1998): "The Bes-Image in Ancient Egypt". *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 9, pp. 89-105.
- SOLÁ SOLÉ, J. M. (1956): "Miscelánea púnico hispana I". *Sefarad* 16, pp. 325-355.
- TORO RUEDA, I. (2006): *Nacimiento y protección en el Mediterráneo: el caso de Bes*. *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones*. Anejo XV. Serie de monografías. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- VELÁZQUEZ BRIEVA, F. (2002): "Consideraciones acerca de la evolución iconográfica del dios Bes". *Boletín Asociación Española de Egiptología* 12, pp. 159-206.
- VELÁZQUEZ BRIEVA, F. (2007): *El dios Bes: De Egipto a Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera 60. Ibiza.
- VIVES y ESCUDERO, A. (1917): *Estudio de Arqueología Cartaginesa. La Necrópolis de Ibiza*. Madrid.

CAN SERVENT: els vestigis arqueològics de mil quatre-cents anys d'assentaments rurals al Pla de Sant Jordi

Arco Iris Eiriz¹

Joan Roig²

RESUMEN: Este artículo recoge los resultados de la excavación de urgencia realizada dentro de la finca de Can Servent situada a la ladera sur del hipódromo de Sant Jordi, con motivo del seguimiento arqueológico del nuevo acceso al aeropuerto de Eivissa. Destaca entre los elementos documentados la prolongada cronología y variabilidad morfológica de las zanjas y fosas destinadas al cultivo principalmente de la viña y diversos vestigios estructurales como son la torre de vigía o estructura de planta circular y los restos de un hipocausto.

SUMMARY: This article gathers the results of the excavation of urgency, made in the occasion of the archaeological study from the new access to the airport of Ibiza, in the property of can Servent, located in the south slope of the race course of Sant Jordi. They emphasize between the documented elements, the prolonged chronology and morphologic variability of the ditches and holes destined to plant, and structural vestiges: like an observation tower with circular form and the rest of a roman imperial hipocaustum.

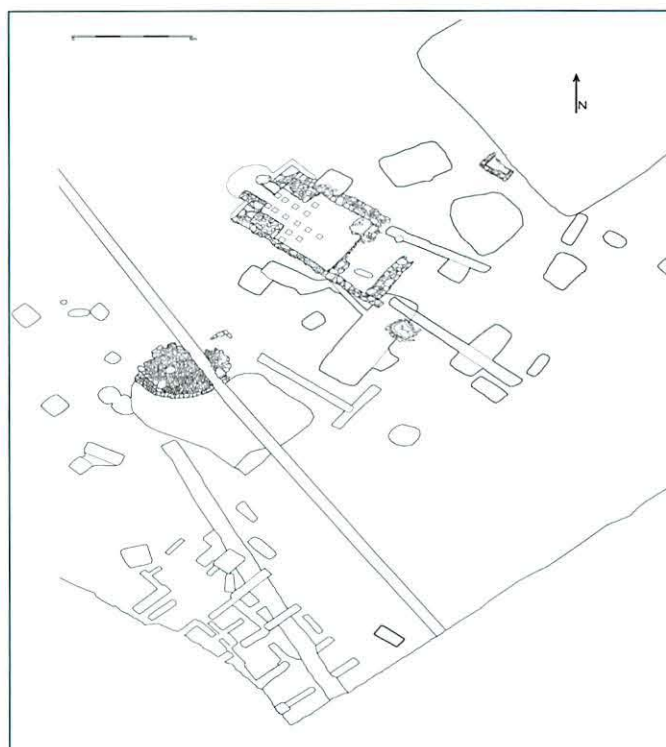
INTRODUCCIÓ

El seguiment arqueològic, realitzat amb motiu de les obres del nou accés a l'aeroport d'Eivissa, donà com resultat la troballa, a la finca de can Servent, d'una sèrie de restes arqueològiques que aglutinaven, dins el propi jaciment, diferents nivells d'ocupació amb un ampli ventall cronològic.

La zona objecte d'estudi s'ubica dins la parròquia de Sant Jordi (terme Municipal de Sant Josep), situada a la vènda de cas Costes amb la partió d'Es Prat d'en Fita, finca que està ja dins la parròquia de Sant Francesc de s'Estany. El jaciment ocupa una extensió aproximada de 752 m² i es situa entre els PK= 2.650 i PK= 2.700 de l'obra. Les seves coordenades UTM són: x= 36115.69 / y= 4305674.87.

1. Arqueòloga, llicenciada en Història per la Universitat de Alcalá de Henares (Madrid).

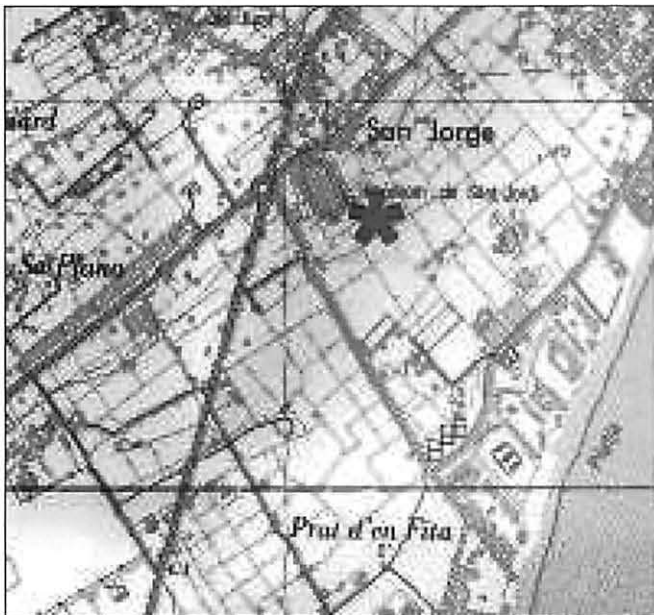
2. Arqueòleg, llicenciat en Història i Graduat Superior en Arqueologia per la Universitat de Barcelona.

Planimetria completa de can Servent.

Panoràmica general del jaciment.

Localització del jaciment sobre plànol.

Entre les restes arqueològiques destaquen, pel seu caràcter estructural, un hipocaust alt-imperial, i el que semblen ser els fonaments d'una possible torre anibàlica o de vigia (UE-14), datada al segle II a.C.. De totes dues estructures fou aprovada la seva conservació i ulterior musealització in situ per la CIOTUPHA.³

3. Comissió Insular d'Ordenació de Territori, Urbanisme i Patrimoni Històric-Artístic.

4. Hem d'apuntar que en l'exposició s'ha obviat la fase III degut a l'excel·lència de la matèria a tractar. Consistia en un farcit dels s. VI-VII d.C. d'un pou situat al sud-est del jaciment.

DESCRIPCIÓ DEL JACIMENT

La descripció de les evidències arqueològiques trobades a can Servent necessita d'una diferenciació per fases cronològiques que és l'ordre que seguirem en l'exposició. La interpretació dels estrats i estructures arqueològiques estarà, per tant, supeditada a un desglossament de períodes sincrònics i diacrònics entre sí. A continuació els relacionem:⁴

FASE I

Les evidències d'aquest període, corresponent als segles II-I a.C., es basen en l'aparició de fosses i rases de cultiu i dues escombreres. En quant als elements estructurals destaca una estructura de planta hemicíclica que hem interpretat com els fonaments d'una torre de vigia tardo-púnica.

Escombreres

La primera d'elles era l'escombrera UE-62 i es trobava al sud de l'hipocaust. Es tractava d'una fosa rectangular excavada a l'estrat natural, farcida per un estrat antròpic (UE-63) de terra marró amb material ceràmic fragmentari i una concentració de pedres calcàries al seu fons. Dos criteris bàsics evidenciaven la seva datació; un d'ells era la seva relació estratigràfica amb les unitats que mantenia contacte i l'altre era la ceràmica que contenia la UE-63.

UE-62 un cop finalitzada l'excavació.

Pel que fa al primer dels aspectes esmentats, hi havia dos fets que feien plausible la datació de l'escombrera amb anterioritat al període 25 a.C.- 25 d.C. (datació atorgada per la construcció de l'hipocaust): a) la cubeta UE-9, que era coetània a l'hipocaust, i

cobria l'escombrera, i b) el mur UE-4, que delimitava per l'oest tant l'àmbit-2 com la cambra de l'hipocaust, també es superposava a la fosa UE-62. Però aquestes relacions estratigràfiques l'únic que evidenciaven, doncs, era un *terminus antequem*.⁵

Una altra relació física que ens atorgava una fita d'anterioritat, encara de major antiguitat, era el fet de que es veia tallada per la rasa de cultiu UE-47; que datarem, amb una vora de PE-18 (T.8.1.3.3), vers el 125-25 a.C.. A més, dita rasa es trobava soterrada parcialment per l'hipocaust, i per tant era anterior a aquest. El material ceràmic precisava, encara més, la seva datació; que en aquest cas corroborà l'anterioritat esmentada per l'aparició d'un número significatiu d'individus que responien al tipus de vores d'àmfores PE-17 (T.8.1.3.2), producció del 160-40 a.C.

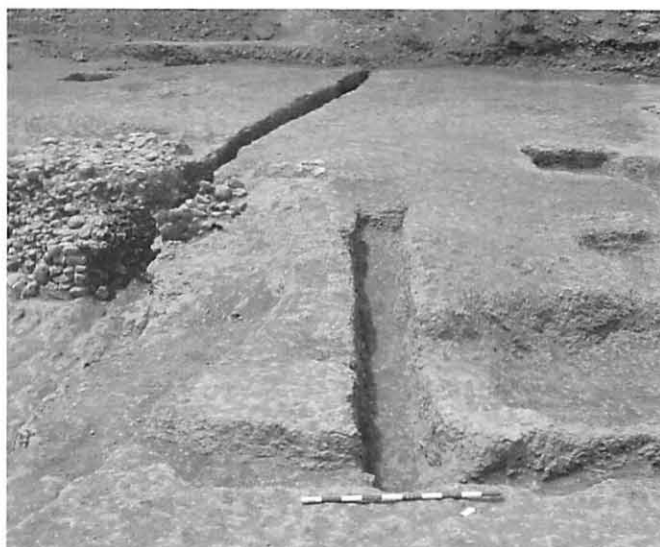
L'altra escombrera (UE-79) es trobava a l'extrem est del jaciment. Era delimitada per una fosa excavada a l'estrat natural de planta desconeguda, ja que estava, parcialment, fora de la línia de desmuntatge del talús i no es va poder excavar en la seva totalitat. No presentava cap relació estratigràfica amb altres estrats i estructures arqueològiques, fet que reduïa la seva datació al material ceràmic del seu farciment (UE-80). Per la seva cronologia actuà com a fòssil director un fragment de vora d'un oinochoe campanià del tipus Lamb.11, forma datada entre els segles II-I a.C.

Rases i fosses de cultiu

Pel que fa a les rases i fosses d'aquest període, potser el cas més paradigmàtic és la rasa UE-47. Aquesta rasa, es trobava excavada al substrat geològic d'argila amb graves resultants de la descomposició calcària (UE-32). La seva orientació era NO-SE i presentava una secció rectangular. Com ja havíem esmentat, estava parcialment soterrada per la cambra de l'hipocaust, fet que ens donava ja un *terminus antequem* d'aquesta negativa.

La possibilitat d'establir la relació estratigràfica amb l'hipocaust ens ajudà a establir una fase cronològica amb les rases i fosses coetànies. Les rases UU.EE. 70, 87 i 55, responen a les mateixes característiques morfològiques i cronològiques apuntades

En els farcits de les rases UU.EE. 47 i 55 (UU. EE. 48 i 56), foren datats amb àmfores ebusitanes PE-18 (T.8.1.3.3), donant-nos una cronologia vers

Rasa UE-55, coetània a la rasa UE-47.

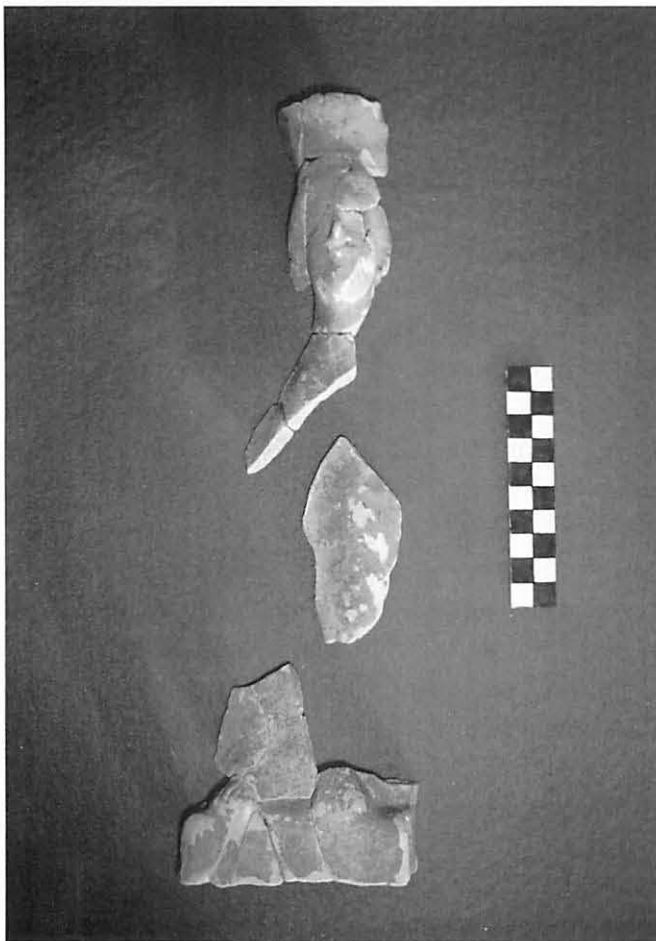
els segles II-I a.C. (125/100 a.C.- 50/75 d.C.). Així i tot, el material ceràmic, en aquest cas, ens atorgava un postquem que es veia precisada per la relació estratigràfica apuntada anteriorment, per la qual la rasa UE-47 era coberta pel mur SW de l'hipocaust (UE-4), atorgant-nos un *terminus antequem* vers el canvi d'era (25 a.C.- 25 d.C.), com ja explicarem més endavant.

Les fosses presentaven disposicions i plantes irregulars (encara que tenien tendència rectangular), concentrant-se, principalment al sud-oest del jaciment. Es trobaven excavades al substrat geològic i les seves potències eren variables però voltaven els 0'50 m de mitjana. Destacava la fosa UE-101, pel contingut significatiu en material ceràmic del seu farcit (UE-102); en el qual s'aprecià un conjunt ceràmic paradigmàtic pel que fa a les produccions locals dels segles II-I a.C.. Apareixien vores d'àmfores del tipus PE-17 (T.8.1.3.2), forma amfòrica produïda als tallers alfarers ebusitans en el període 160-40 a.C., així com una vora de classe-2 o vinària del tipus PE-24, forma modal ebusitana que imita l'àmfora greco-itàlica del tipus Benoit-1/Lamb.-4 del s.II a.C.. Pel que fa als tipus vasculars tancats de producció local, són abundants les vores de gerres del tipus Eb.-69, formes que arriben al seu paroxisme durant el s. I a.C..

Hauríem de remarcar, també, l'aparició d'una terracota a la fosa UE-53, situada a l'oest de la torre

5. Expressió de l'argot arqueològic que fa referència a una fita cronològica anterior a...

UE-14, i tallant la seva fosa de fonamentació UE-17. Es tractava d'una fosa conformada per dos cercles tangencials, conferint-li una planta de 8, i que es trobava excavada al substrat geològic (UE-32). Datada pel seu context als segles II-I a.C. (PE-18/T.8.1.3.3), la terracota respon a una figura femenina, estant sobre pedestal, i coronada per un *kàlathos*. Sembla ser una representació de Tanit-Astarté; presenta dos orificis als lòbuls de les orelles, així com al nas, destinats a l'ornamentació de la figura amb arracades i *nezem*. El seu cos és cobert per una túnica.

Terracota femenina de la fosa UE-53.

Per la interpretació de les fosses i rases, hem es triat una referència bibliogràfica sobre els primers descobriments. Arturo Pérez Cabrero⁶ ens relata a "Ibiza Arqueológica" de principis del segle XX, com va poder apreciar:

"(...) cortes hechos en las rocas, perfectamente labrados, en líneas rectas y equidistantes unos de otros (...)"

Quan preguntà als pagesos sobre la utilitat d'aquestes rases, li respongueren indefectiblement:

"(...) que servían antiguamente para sembrar viñedos."

No sabem si hauríem d'atribuir aquestes asseveracions al imaginari col·lectiu, però el cert és que quan Pérez Cabrero preguntava sobre la possibilitat de sembrar vinyes a aquestes rases, les respostes eren sempre negatives, argüint la falta d'espai per que es pogués desenvolupar la soca de la parra. Tot i que Pérez Cabrero, no va quedar gaire satisfet amb aquesta interpretació, el fet és que quasi un segle després encara seguim preguntant-nos sobre la funcionalitat d'aquestes rases. Sembla clar, pels seus farcits, que són fosses destinades al cultiu, però el que no podem assegurar, fàcticament, és que es tracti de plantacions de vinya.

Torre de vigia

Però, sens dubte, potser la troballa més significativa d'aquesta fase fou una estructura de planta semicircular que associarem a una possible torre de vigia o anibàlica (UE-14). La seva cronologia l'establírem vers els segles II-I a.C., basant-nos en el material ceràmic extret de l'excavació del farcit de fonamentació (UU.EE. 15 i 159).

Aquesta estructura va aparèixer en una de les cales de sondeig fetes per l'acotació del jaciment. En un principi semblava ser una escombrera amb materials del segle II a.C., però quan es delimità la fosa aparegué una estructura de planta semicircular amb un parament de pedres calcàries de grandària mitjana i travades amb morter de fang. L'estructura era massissa, amb un farciment intern de pedres petites i irregulars. Al nucli, apreciable per la rasa d'una canonada moderna, es podia veure un dipòsit de terra i ceràmica molt fragmentada. Un cop feta l'excavació del dipòsit antròpic, que considerarem un estrat fundacional pels fonaments de l'estructura, poguérem comprovar com la torre, escalonada en la seva part inferior, s'adossava a un tall artificial fet a la crosta calcària, assentant-se la base de l'edifici sobre un estrat geològic d'argila gris. Cal remarcar, però, que l'estructura només es trobava a l'interior de la fosa parcialment, ja que una part d'ella, la més arrasada, es fonamentava sobre l'estrat geològic d'argila roja amb graves petites. Podria interpre-

6. Historiador i arqueòleg evissenc (1870-1916).

tar-se aquest filada de carreus, sobre l'argila roja, com alçat de l'estructura.

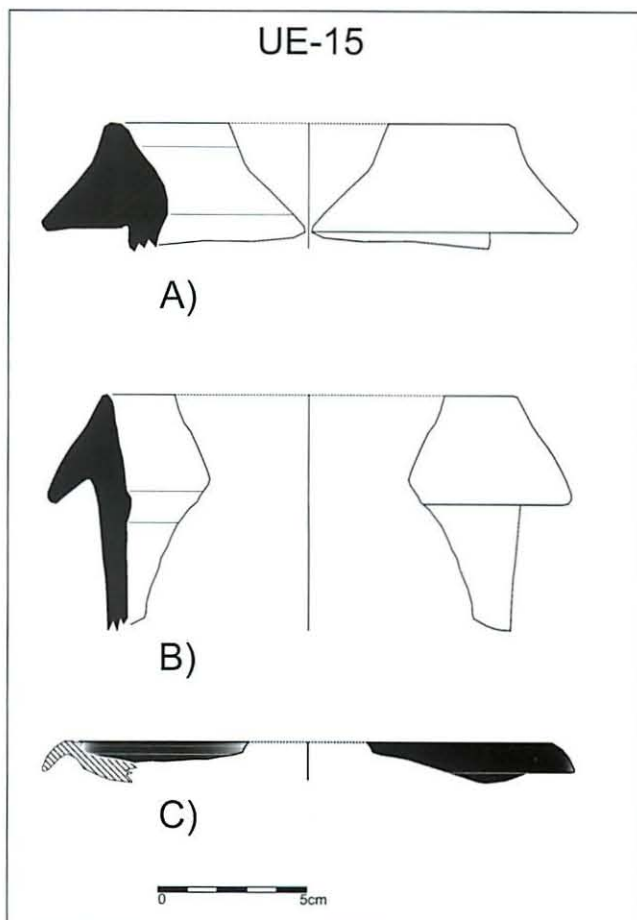

Estructura hemicíclica UE-14.

La datació es realitzà amb el material ceràmic que aparegué al farciment de fonamentació (UU.EE. 15 i 159), i hem de dir que resultà força significativa la mostra de formes extrema, tant quantitativament com qualitativament. Pel que fa a les produccions locals; destacaven les àmfores ebusitanes de classe 1 tipus PE-17 (T.8.1.3.2) i PE-18 (T.8.1.3.3), i les vores d'àmfores de classe 2 (vinàries) del tipus PE-24. Aquest últim cas, a més, resultà paradigmàtic; ja que aquest tipus d'àmfores són una producció de moda formal, és a dir, imiten formes estrangeres que en aquell moment presenten una gran expansió pel Mediterrani occidental. En el cas de les PE-24, tenim una imitació d'un àmfora greco-itàlica del tipus Benoit I republicana, producció dels segles II-I a.C.

A més, entre la ceràmica d'importació es trobaren nombroses formes de tipus vascular de vernís negre de producció campaniana. Entre elles destacaven els bols de tipus Lamb-27, i les formes conegudes, popularment, com plats de peix; que responen a la tipologia Lamb-23. Aquesta última producció és una imitació de la ceràmica àtica de vernís negre, concretament, d'aquella que la tipologia de Sparkes-Talcott⁷ defineix com *fish-plate*, d'aquí la seva nomenclatura tradicional com a plat de peix. Els plats de peix grisos ebusitans, també apareixien en un nombre significatiu d'individus al farciment. Per últim, destacar la vora d'una pàtera campaniana del tipus Lamb-36. Les produccions campanianes de vernís negre assoliren el seu apogeu vers el segle II a.C., datant-se l'inici de la seva producció amb la segona guerra púnica (219-202 a.C.).

7. Sparkes-Talcott (1970).

Conjunt ceràmic de la UE-15.

La principal hipòtesi de treball es fonamenta en la possibilitat de que estiguem davant una *turres hannibalis*. Aquesta denominació prové de les fonts literàries romanes, i denota el seu origen púnic. Però no hem d'entendre aquesta estructura com part d'una fortificació o una ciutatella emmurallada (acròpolis); aquí, segurament, estem davant d'una torre simple, una possible torre/talaia.

D'aquests tipus de torre en tenim paral·lels a l'interior de Andalusia. El motiu d'aquesta classe d'edificacions encara és controvertit, però es suposa que podrien anar destinades tant al control de xarxes viàries per l'explotació de recursos naturals, com a la guaita i control de les costes. En el cas de la torre de can Servent, tots dos factors són viables; el fet de trobar-se a una explanada i a uns 500 m de la costa, fa possible pensar que des d'una elevació no molt pronunciada el radi de visibilitat pugui ser força significatiu. Per altra banda, cal remarcar la rellevància geoestratègica del jaciment, que podria ubicar-se en el nus d'una xarxa de comunicacions entre, l'hipo-

tètic antic embarcador de la Sal Rossa, la presumible explotació salinera de Ses Salines i la ciutat púnica d'Iboshim

FASE II

Aquest període correspon als segles I i II d.C., i poseeix, potser, els vestigis més intel·ligibles. S'apreciaven:

- Al sud del jaciment un conjunt de rases de cultiu.
- I ocupant el gruix de la fase, la planta íntegra de la cambra d'un hipocaust, al qual li foren associades, també, les restes d'un àmbit adjacent i dues cubetes.

Hipocaust

Aquest hipocaust⁸ està fonamentat sobre una fosa excavada a l'estrat natural (UE-31). Sobre aquesta fosa hi ha un preparat de pedres, terra i fragments de ceràmica que serveix de fonament al sòl *d'opus signinum*⁹ (UE-7) de la cambra. Aquest paviment presenta una inclinació gradualment decreixent des del seu extrem sud-est fins la boca del praefurnium, presentant una cota inferior de 6.18 m.s.n.m. al praefurnium i de 6.30 m.s.n.m. a l'extrem sud-est de la cambra, per tant el desnivell és de 12 cm; fet que facilitaria una expansió més equitativa i ràpida de la calor arreu de l'hipocaust.

Fotografia general de l'hipocaust.

Praefurnium de can Servent.

Tant el preparat com el sòl s'adossen als murs UE-4 al sud-oest i al mur UE-3 al nord-est. Aquests dos murs no es troben en alçat, i l'únic que en resta són els fonaments.

El mur UE-4 té una orientació 315° NO-SE i la seva factoria es troba formada per una filada de pedres calcàries de mitja grandària, en la seva cara interna, i un farcit de pedres petites i terra adossant-se al tall de fonamentació a l'estrat natural. Aquest mur delimita, també pel sud-oest l'àmbit 2.

El mur UE-3, que tanca pel nord-est la cambra, té orientació 315° NO-SE, i en aquest es pot apreciar una maçoneria disposada en emplecton,¹⁰ amb una doble filada de pedres vives calcàries amb un farciment intern de pedres de petit calibre i terra. Aquest mur s'adossa al tall de la fosa de fonamentació. El mur està parcialment destruït per una fosa moderna, i es perd en el seu cap sud-est.

Dos murs i la boca del praefurnium emmarquen la cambra pel nord-oest. El mur UE-2, que fa cantonada amb UE-4, presenta una orientació 45° NE-SO. Compost de pedres calcàries amb disposició en emplecton, se li adossava per la cara externa un farcit de fonamentació (UE-30), que donà material ceràmic vers el segle I d.C.

El mur UE-19, presenta, també, una orientació 45° NE-SO i fa cantonada amb UE-3. Se li adossava per la seva cara externa un farcit de fonamentació

8. És un sistema de calefacció inferior utilitzat durant l'antiguitat i que consisteix, bàsicament, en un forn i una cambra subterrània per escalfar les habitacions o les sales de bany. Es troben conductes de calefacció baix sòl des del 300 a.C. als banys de Gortys, Olímpia i Siracusa.

9. Antic morter romà compost de morter de calç i fragments de ceràmica.

10. Tècnica constructiva dels murs romans consistent en la creació de dues filades de carreus amb farcit interfacial de morters, fragments de ceràmica i pedres de més petit calibre.

(UE-43). Compost, també, de pedres calcàries en emplecton, presenta al seu cap nord-est una gran carreu de pedra viva tallada.

Emmarcant la boca del praefurnium hi tenim els murs UU.EE. 33 i 18. A aquests murs se'ls hi adossa, també, el paviment de la cambra en un passadís que dóna entrada a la cambra de combustió del forn, excavada a l'estrat natural i de planta semicircular. Les parets interiors d'aquests murs presentaven un revestiment d'argila refractària, que estava emmascarada per cendres que denotaven l'acció de la combustió. Aquí es troba l'origen del sistema de calefacció. L'excavació de l'estrat que cobria el forn (UE-28), aportà dades molt interessants, com per exemple l'aparició en un nombre significatiu de pinyols d'olives carbonitzats que segurament foren utilitzats com a combustible. A més, la seva matriu presentava una gran concentració de cendres. La cronologia d'aquest farcit s'establí amb un fragment de vora i coll d'àmfora PE-25 (variant-17), producció de segona meitat del segle I d.C..

Dos grans pilars fets amb pedres calcàries i morter de fang s'adossen a les dues cantonades de la vessant nord-oest de l'hipocaust. El pilar sud-oest, UE-44, es troba a la cantonada que formen UE-2 i UE-4, adossant-se a tots dos murs. Se li recolza, a la seva vegada, l'*opus signinum* UE-7. El pilar nord-est, UE-43, de la mateixa factoria que l'anterior, s'adossa als murs UE-19 i UE-3, i també se li recolza el paviment de la cambra. Aquests dos pilars podrien sustentat una estructura superior; potser l'*alveus*¹¹ estava ubicat en aquesta zona del *caldarium*.

El mur UE-20 tanca pel sud-est la cambra de l'hipocaust i la separa de l'àmbit 2. Té una orientació de 45° NE-SO, i la seva factoria és de pedres calcàries amb argamassa de morter de fang. Ha desaparegut en el seu tram intermig, però es conserven els seus caps nord-est i sud-oest, que s'adossen als murs UE-3 i UE-4 respectivament.

Per últim, com element constructiu característic dels hipocausts, destaquen les columnes de maons (UE-5). Són compostes de maons apilats d'argila

cuita amb desgreixants gruixuts de calcita blanca per suportar les altes temperatures de la cambra. Les mesures dels maons són de 20x20 cm i 5 cm de gruix. Es troben travats entre sí per una fina capa -d'uns 2 cm de gruix- de morter de fang amb restes de calç. Romanen, en aquest cas, catorze columnes que es disposen en quatre filades en sentit longitudinal a la cambra. Inicialment, cinc d'elles conservaven 4 maons, dos 3 maons, tres 2 maons i quatre un sol maó; però durant l'excavació patírem l'espoli d'alguns d'ells. Les columnes mantenen, entre els seus eixos, una distància mitjana d'uns 55 cm (distància recurrent per suggerir la superposició dels maons bipedals), amb l'excepció de les quatre columnes precedents a la boca del praefurnium, on l'espai entre elles és escassament d'uns 6 cm. Apareixen adherides a la boca del praefurnium, mitjançant morter de fang, les dues últimes columnes, que probablement per aquest fet conserven el major nombre de maons (quatre cadascuna).

Aquests pilars tenien la funció de suportar la suspensura, pis superior de l'estança, creant una cambra d'aire calent.

L'estrat UE-6, que cobria la cambra, donà com a resultat l'aparició d'elements constructius procedents de la suspensura i de l'alçat del caldarium que seria convenient comentar. Per una banda, es trobaren al farcit nombrosos fragments de *laterculi*.¹² Però ens cridà molt l'atenció l'aparició, adossant-se al mur UE-3, d'una concentració de tubs ceràmics que associarem als *tubuli*.¹³ Aquests tipus de conductes, disposats en una cambra entre la paret i el revestiment intern del bany, tenen una cronologia vers el segle I d.C., anteriorment a aquesta data la distribució de la calor dins l'habitació és feia mitjançant les tegulae *mammatae*.¹⁴

Una altra troballa interessant dins aquest estrat, fou l'aparició d'una beina de ferro disposada longitudinalment al llarg de tota la cambra. Creiem que, a més d'actuar de reforç per la sustentació de la suspensura, també podia ser un element d'estancament de l'aigua a l'alveus per tal d'evitar la fuga d'aigua entre les juntes dels maons bipedals.

11. Era la cavitat de la suspensura on es situava la banyera.

12. La traducció literal del llatí és: maó petit. Però era un tipus de revestiment molt utilitzat en sòls i parets dels banys. Consistia, bàsicament, en una fina capa de morter de calç a la qual s'adherien petits fragments ceràmics.

13. Conduccions tubulars situades a la cambra entre les parets dels banys i el revestiment intern, que transmetien la calor del soterrani de l'hipocaust a l'habitació del bany.

14. Tegules rectangulars que creaven una cambra mitjançant l'adhesió a les parets amb quatre apèndixs amb forma de mugró.

Cambra de l'hipocaust.

Fragment de laterculi de la suspensura.

Un cop feta la relació de les unitats constructives que componen l'hipocaust, seria pertinent parlar de les estructures associades.

Per una banda tenim una habitació annexa a l'hipocaust; es tracta de l'àmbit-2. Aquesta habitació està delimitada pels murs UU.EE. 4, 20 i 40. Dels murs UU.EE. 4 i 20 ja hem fet menció anteriorment. El mur UE-40, amb orientació 45° NE-SO, tancaria pel sud-est l'àmbit. Cobreix directament l'estrat geològic, sense fosa de fonamentació, i s'adossa al mur UE-4. Només conserva una filada d'alçat, i la seva factoria és en doble paret de grans pedres calcàries i farcit intern de pedres petites i terra.

La cubeta UE-10, situada a l'extrem est del jaciment, fou la primera estructura en aparèixer. L'excavadora la seccionà parcialment. Presenta una planta rectangular i es troba excavada a l'estrat natural. La fosa dels fonaments, UE-12, es troba farcida de pedres de

petit i mitja calibre amb argamassa de fang. La cubeta presenta a les parets interiors, dues capes (d'uns 2 cm de gruix cadascuna) de revestiment de morter de calç amb fragments ceràmics esmicolats, fet que fa pensar en una fase de reparació de la cubeta ulterior a la seva construcció. El sòl és fet d'opus signinum i s'assenta directament sobre la crosta calcària.

Detall de la cubeta UE-10.

De la cubeta UE-9 només en quedava el sòl, format per una petita capa de opus signinum sobre un preparat de pedres calcàries, que s'assentava parcialment sobre l'estrat natural, l'altra part cobria el farcit de la fosa UE-62. Presentava una planta rectangular amb una alineació de pedres calcàries perimetrals que devien actuar de farcit de la fosa. Restava, també, a l'interior de la cubeta un entornpeu de morter de calç amb una secció d'un quart de circumferència, que emmarcava el sòl i donaria inici a les parets de la cubeta.

Cubeta UE-9.

Pel que fa al material ceràmic tant de la UE-6 com de la UE-37, que farcién la cambra de l'hipocaust i l'àmbit-2 respectivament, mostraven un alt nombre de vores d'àmfores del tipus PE-25, que a més resultaren ser el fòssil director de totes dues unitats. Aquests tipus d'àmfores ebusitanes apareixen a mitjans del segle I d.C. i es produeixen fins pràcticament les darreries del segle II d.C.. Responen a una moda formal, sent una imitació de les Dressel 1-Pascual 1, fins al punt que D. Cerdà¹⁵ les anomenà Dressel 1 provincial o Balear.

Dues àmfores d'importació trobades a UE-6 ens donaren una datació més precisa per l'amortització de l'hipocaust.

Una d'elles és una Dressel 7/11 de la Bètica. Aquest tipus de producció s'inicià a principis del segle I d.C. i arribà fins les darreries d'aquesta centúria. Aquesta àmfora va aparèixer dreta i pràcticament recolzada al mur UE-19, se'n conservava la vora, el coll i l'inici de la carena del cos.

Dressel 7/11 a l'interior de l'hipocaust.

L'altra àmfora d'importació que ens atorga una datació significativa, és la vora d'una Dressel 2/4 laietana/Tarraconense. La producció d'aquests tipus d'àmfores, també cobreix la primera centúria de la nostra Era. Per tant, datarem l'amortització de l'estructura a la segona meitat del segle I d.C., ja que

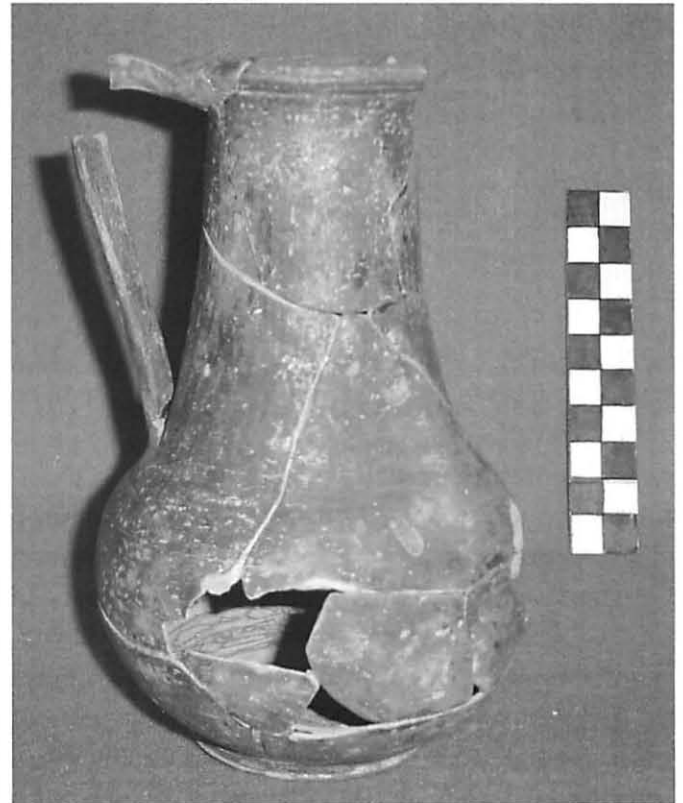
15. D. Cerdà (1980).

16. *De Architectura* (Llibre V: Capítol X).

és l'únic moment on són coetànies les produccions d'àmfores ebusitanes PE-25 amb els tipus amfòrics d'importació esmentats.

Per datar la construcció del l'hipocaust foren buidats els dipòsits que farcién la fosa de fonamentació (UE-31). Una d'aquestes unitats (UE-43) aportà una forma ceràmica molt valuosa per la datació fundacional, es tracta d'una vora de cassola roig-pompeiana tipus R-POMP-29 amb cronologia 25 a.C.-25 d.C., dotant-nos d'una fita *postquem* en el canvi d'era per la fase constructiva.

El farcit d'amortització de la cubeta UE-10, presentava un gran nombre de individus ceràmics de producció local. Eren molt significatives la presència de vores de PE-25; destacar, també, l'aparició d'un

Gerro/olpe gris ebusità.

gerro o oinochoe sencer de producció gris ebusitana de parets fines. Aquestes produccions ens dotarien d'una cronologia vers el segle I d.C. per l'abandó de l'estructura.

El tractat de Vitruvi,¹⁶ suggereix la correcta construcció i ubicació del bany; i ens diu que ha d'estar orientat al sud en la seva façana per tal d'evitar els freds vents del nord i posseir la major quantitat possible de hores de llum diürna. En el cas de can Servent, tenim, una orientació 315° NO-SE, és a dir, en certa mesura, l'estructura apareix orientada al migdia.

Altres aspectes que cal remarcar són els elements que composaven el pis superior o suspensura. D'aquest sòl de circulació, que descansava sobre els pilars mitjançant una o varies capes de grans maons bipedals, només hem pogut trobar-ne restes a l'enderroc, dins la cambra. S'han trobat fragments de maons bipedals i del preparat que devia anar damunt d'aquests, consistent en restes d'un laterculi de peces de ceràmica romboïdals incrustades en un sòl de morter de calç. Aquest paviment devia tenir uns 10 cm de gruix. Damunt es degueren ubicar les altres parts del bany i que en el cas de can Servent s'han perdut en la seva totalitat. Per una banda, Vitruvi fa referència al labrum, que no és més que una pica mòbil que podia situar-se a la suspensura ven a prop del forn o praefurnium. Aquesta podia ser la forma més simple de caldarium. Però, per altre banda, esmenta també l'alveus, que seria una cavitat feta d'obra sobre la suspensura i que ocuparia bona part de l'estança dedicada al bany. Aquesta cavitat estaria delimitada per unes parets en planta quadrangular que s'anomenen pluteum. És impossible saber, en el cas de can Servent, a quina d'aquestes dues tipologies de caldarium podia respondre, ja que l'estructura es troba completament arrasada en aquests nivells.

La hipòtesi de treball s'encamina cap a la possibilitat de que l'hipocaust formés part d'una domus o villae. És poc probable que es tractés d'unes termes, entenent aquestes com banys públics situats al fòrum d'una gran urbs; i si defenestrem aquesta possibilitat només podem estar davant una estructura de caràcter privat integrada dins un assentament rural. Hem arribat a interpretar l'àmbit 2 com un possible triclinium o cubícula; aquests dos tipus d'estances tenien una rotació estacional al llarg de l'any, situant-se durant l'hivern a la vessant sud de la domus, ven a prop de la llar de la cuina o dels banys.

FASE IV

Aquesta fita cronològica ve determinada per un pou de sènia islàmic, funcional entre els segles X-XIII d.C.

La troballa es produí el 28 de setembre de 2007 amb motiu del desmuntatge realitzat pel Canal-2 de l'obra, infraestructura destinada al drenatge de les aigües pluvials.

Malauradament, degut a l'ensorrament de la cornisa on es trobava ubicat, no poguérem finalitzar la seva excavació.

Pou islàmic UE-160

El pou consistia, bàsicament, en una perforació efectuada a la crosta calcària, on es situava la boca; la fosa seguia foradant l'estrat d'argila beix natural, ulterior a la roca, fins arribar als nivells freàtics, que en aquest cas podríem situar al voltant dels 4 m de

Pou UE-160.

profunditat. Presentava una planta rectangular (1'70 x 1m) amb els cantons arrodonits i orientació 60° NE-SO. Les mides variaven a mesura que s'aprofundia, ampliant-se uns 15 cm la planta cap a la seva vessant nord, i adquirint una fisonomia més ovalada entre les cotes 3.25 i 1.45 m.s.n.m.. Les parets internes estan conformades per l'estrat beix d'origen geològic sense cap tipus de revestiment. S'apreciaren, a banda i banda de les dues parets longitudinals, una sèrie d'orificis en disposició vertical cap al fons; interpretarem

Conjunt ceràmic del pou (UE-161).

que es tractava d'un accés a l'interior del pou per eventuais reparacions i manteniment del mecanisme de la sínia. La cota superior a la crosta calcària era de 5.25 m.s.n.m.; la cota a la qual haguérem de finalitzar l'excavació era de 1.45 m.s.n.m., havent-se extret 3'80 m de potència del seu farcit d'amortització (UE-161). El contingut de l'esmentat farcit es conformava per la minsa aparició de fragments molt rodats de ceràmica púnica i romana de producció local, i la major significació de les formes ceràmiques de producció islàmica que, tot i no ser abundants, ens proporcionaren un conjunt força representatiu per l'acotació cronològica de l'estructura.

Obtinguérem, doncs, un conjunt ceràmic vers els segles XII i XIII, període que fa referència a l'abandonament del pou. Si associem l'època de funcionament del pou a la datació d'un cadúfol aparegut al seu interior, i única peça originària de la sínia, podríem atorgar-li una cronologia vers els segles X i XI.

BIBLIOGRAFIA

- ADAM, JEAN PIERRE (1989): "La construcción romana: materiales y técnicas".
- ESTRABÓN: "GEOGRAFÍA: Libros III-IV.". Ed. Biblioteca clásica Gredos (1992).
- JOHNSON, MATTHEW (2000): "Teoría arqueológica".
- KIRCHNER, HELENA (2002): "La ceràmica de Yabisah".
- MACABICH, ISIDORO (1965): "Historia de Ibiza". Tomo I.
- MOSSÉ, CLAUDE (1980): "El trabajo en Grecia y Roma".
- PIGANIOL, ANDRÉ (1974): "Historia de Roma".
- PLANELLS FERRER, ANTONIO (1984): "Ibiza y Formentera: ayer y hoy".
- RAMON, JOAN (1997): "El baix imperi i l'època bizantina a les illes Pitiüses".
- RAMON, JOAN (1991): "Las ánforas púnicas de Ibiza". Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza.
- SPARKES-TALCOTT (1970): "Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries Bc; Pts 1 and 2".
- VITRUVI POLION, M., traducció per Joseph Ortíz y Sanz. (1787): "De Architectura".
- VV.AA. (2002): "Purpurae vestes: textiles y tintes del Mediterráneo en época romana".

CAN XORAT

aproximació a un estudi arquitectònic

Joan Josep Serra Rodríguez

RESUMEN: El antiguo conjunto rural de can Begot o can Xorat, situado en la actual calle de Sant Cristòfol, fue la última construcción tradicional ubicada en el interior del primer cinturón de ronda, que sucumbió a la ocupación edificatoria del ensanche de la ciudad de Eivissa, si exceptuamos sa Colomina, que aún hoy (verano de 2008) se mantiene, al menos parcialmente, en pie. El presente artículo, se aproxima a la realidad arquitectónica de la casa, desde sus múltiples facetas (construcción, disposición espacial, aspectos funcionales y simbólicos, etc.), cambiantes a lo largo de su dilatada vida útil, que se prolongó durante al menos cuatro siglos.

SUMMARY: *The ancient farmstead of Ca'n Begot or Ca'n Xurat, located in the present day street of Sant Cristofol (Saint Christopher) were the last traditional buildings to be found inside the first ring-road, and which succumbed to contemporary building during the expansion of the city of Ibiza, barring Sa Colomina which is still partially standing today (summer of 2008). This article approaches the architectural reality of the house from its multiple facets (construction, spatial disposition, functional and symbolic aspects, etc.) as they changed during the length of its extensive useful life, which lasted at least four centuries.*

INTRODUCCIÓ

L'any 2002, va ser enderrocat l'antic casament de can Xorat, situat en la confluència dels actuals carrers de Sant Cristòfol, i fra Vicent Nicolau. De manera quasi miraculosa, l'edifici havia restat al bell mig d'una de les illes en què el planejament urbà de la ciutat dividí l'antic espai rural al qual s'assentava. L'ordenació en illa tancada amb alineacions a façana i l'ús residencial preveien la construcció d'un edifici d'habitatges, la qual cosa era incompatible amb la conservació de la casa. Cal apuntar que el PGOU d'Eivissa de 1988, encaravigent, obviava completament la conservació de qualsevol element històric del territori de l'eixample, mancança que s'ha intentat resoldre amb la revisió del Pla, a hores d'ara (tardor de 2008) pendent d'aprovació definitiva i per tant sense cap vigència. Totes aquestes circumstàncies convertiren al seu dia la desaparició de la casa en un fet inevitable, ja que les obres del nou edifici havien de començar de manera immediata.

Pocs dies abans de la demolició, per encàrrec de la Conselleria de Cultura de l'aleshores Consell Insular d'Eivissa i Formentera i amb el recolzament de la regidoria de cultura de l'Ajuntament d'Eivissa, hi duguérem a terme una ràpida (en podríem dir "contra relloige") presa de dades de l'edifici, des de la disciplina de la història de l'arquitectura, dels seus aspectes històrics, constructius, tipològics etc., posant espacial èmfasi en l'evolució històrica de l'edifici, amb totes les seues implicacions socials, econòmiques, etc. La feina de camp es dugué a terme amb la col·laboració de Jorge Mufarrege, qui participà en la realització de cales constructives. El present article és un resum de les conclusions d'aquesta anàlisi, que restà reflectida en un informe el qual fou lliurat al Consell. Pràcticament l'endemà de donar per enllestides les tasques bàsiques de documentació de l'edifici, aquest va ser literalment "passat a bulldòzer", sense un seguiment arqueològic del que

Foto aèria de mitjà del Segle XX (AHME). La imatge mostra amb tota nitidesa el casament de can Xorat i la finca veïna, es Palmer, que restaren gairebé fossilitzades al llarg dels segles, deixant a banda les ampliacions modernes superposades a les construccions primitives.

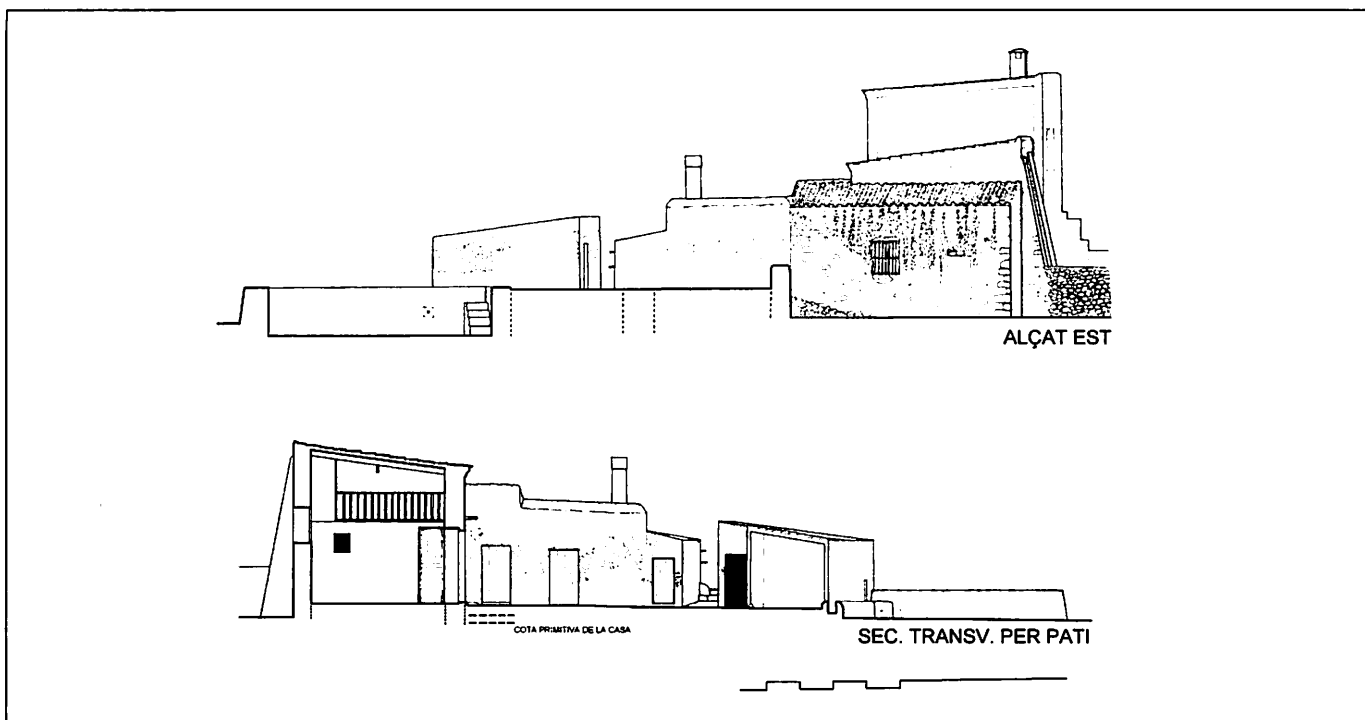
sens dubte era mereixedor. Posteriorment, i seguint la normativa vigent, el solar fou objecte d'una excavació arqueològica d'urgència, prèvia a l'inici dels treballs de construcció del nou edifici d'habitatges i locals comercials que hi havia projectat.

El present article, redactat a partir del material de camp obtingut durant l'estudi de la casa, recull aquells aspectes que hem considerat més destacables als efectes de la difusió pública d'un exemple de patrimoni arquitectònic rural ja absent, però prou important com per ser donat a conèixer.

Descripció del conjunt

La finca de can Xorat, situada a la rodalia de la ciutat d'Eivissa i finalment absorbida per l'eixample, tenia les següents partions: pel nord les finques de can Beia i sa Real; pel sud sa Creueta; per l'est el camí de Portmany o de Sant Antoni i per l'oest el camí de sa Joveria. L'accés principal es feia des del camí de sa Joveria, a través d'una barrera oberta a la paret

que separava la finca de l'esmentat camí, delimitada per dos merlets, com era prou habitual en aquesta rodalia. Un viarany delimitat a un costat per una regadora conduïa davant de les cases. En obrir-se el carrer de Sant Cristòfol, l'entrada principal passà a situar-se en aquest, ja que hi facilitava l'accés rodat, restant la barrera que donava al camí de sa Joveria amb una funció secundària. Les tanques originals de la finca, com era costum en aquesta zona, eren de gran alçada, fetes en maçoneria comuna i rematades en esquena d'ase. La superfície de la hisenda era d'uns 32 tornalls, és a dir, poc més de 8.000 m², la qual cosa indica que era de superfície mitjana-petita, si la comparem amb les finques del seu entorn. La casa, centre neuràlgic de la finca, estava situada en la confluència dels actuals carrers de Sant Cristòfol, i fra Vicent Nicolau. Si bé la imatge de referència del conjunt està marcada per la intervenció del primer terç del segle XX, amb els referits ocre, les finestres amb faixes i les balustrades de línies colonials, ens trobam sens dubte davant un edifici de més de

Alçat est i secció transversal pel patí de la casa del mijoral (2002).

quatre segles d'antiguitat, i d'un exemple de gran interès per al coneixement de l'evolució tipològica de l'arquitectura rural eivissenca. Com és freqüent al pla de Vila, i concretament en aquesta rodalia, la casa s'ubica en un costat de la finca, molt a prop del camí principal. Es tracta d'un edifici de planta llargaruda, amb la façana posterior construïda just damunt de la partió amb la veïna finca de can Beia, amb la qual i com hem vist anteriorment limita al nord. A grans trets, el conjunt arquitectònic està format per diverses parts ben diferenciades. D'una banda tenim el que restava del conjunt original, format per una sèrie d'estances ordenades al voltant d'un pati obert a migjorn. En el costat est hi havia la instal·lació de rec, amb una sènia i un safareig d'uns 72 m³ de capacitat, d'on partia la xarxa de regadores que irrigava les terres de conreu. Finalment, el conjunt es completava amb la gran ampliació del primer terç del segle XX, que incloïa l'estatge dels senyors, així com nombrosos corrals i magatzems. A manera d'element singular, cal esmentar un petit refugi antiaeri construït amb motiu de la guerra de 1936.

Evolució històrica. Cronologia

Encara que de tots és sabut que la majoria de cases pageses són el resultat d'una evolució històrica més o menys dilatada en el temps, o més o menys pro-

funda a nivell arquitectònic, aquest fet queda encara més palès en aquelles que tenen certa antiguitat, en les quals a més de l'ampliació de programa de necessitats, les ampliacions i modificacions experimentades per la casa són degudes a la lògica evolució històrica de l'hàbitat, que consegüentment restà reflectida en les característiques de la casa. Els darrers anys s'han assolit avenços significatius en el coneixement de l'evolució històrica de diversos conjunts rurals, gràcies a l'estudi dels edificis, dut a terme de manera prèvia o paral·lela a la intervenció arquitectònica. Aquests estudis, ben bé tots ells inèdits, van conformant de manera progressiva una valuosa base de dades que contribueix al coneixement objectiu de la història de l'hàbitat rural illenc. Malgrat tot crida l'atenció la relativa difusió i acceptació de diversos estudis pseudohistòrics desenvolupats durant les darreres dècades sobre els suposats orígens i posterior desenvolupament de l'habitatge rural eivissenc, fruit de l'amateurisme voluntarista sovent camuflat d'erudició i una suposada autoritat científica mancada de fonament real. Tota aquesta mena de mitologia contemporània, força atractiva per al públic profà, però que cal separar sistemàticament de la veritable investigació sobre la història de l'arquitectura, desenvolupada amb una metodologia moderna i de caràcter pluridisciplinari, omple pàgines d'àmplia difusió mediàtica, estimulants l'apreciació que la ciutadania té del patrimoni rural illenc,

però desviant l'atenció sobre el veritable problema i dificultant l'avenç i la difusió d'estudis més seriosos. El nostre no és pas un cas aïllat, i podem dir que aquest fenomen, per les profundes implicacions culturals que comporta i la naturalesa arbitrària de la seua gènesi, és comparable al blaverisme lingüístic i cultural arrelat en certs sectors ultraconservadors de la societat valenciana, alguns grupuscles secessionistes mallorquins, etc., que tergiversen la realitat històrica, cultural i lingüística, no sols dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó sinó fins i tot del conjunt de l'actual estat Espanyol. Això, traslladat a la història de l'arquitectura rural eivissenca, per acotar l'àmbit, suposaria "estudiar-la", per anomenar-ho d'alguna forma, amb una total buidor de contingut, basant-se estrictament en aspectes formals, sovint accidentals i recurrents en diferents entorns culturals i històrics, obviant allò més important, allò que dona forma i sentit a l'arquitectura i les seues diverses tipologies: els aspectes funcionals, tècnics, socials, econòmics, etc., comparant-la amb exemples d'arquitectura sovint descontextualitzats i fins i tot manipulats.

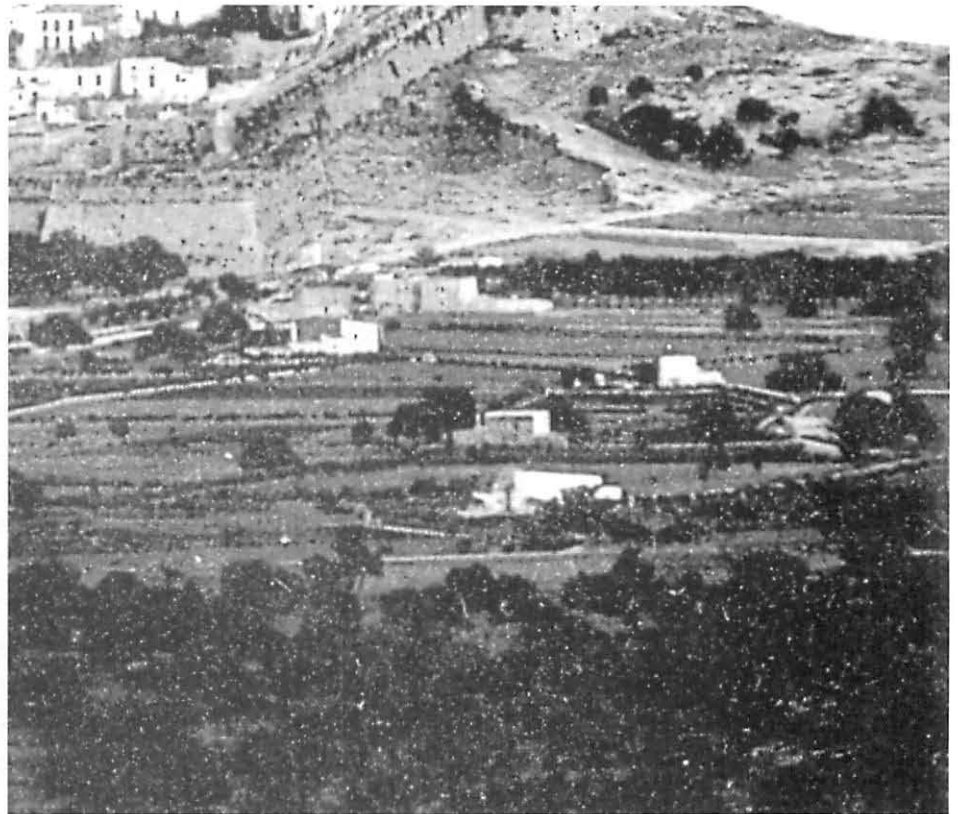
S. XIV i següents. Sa Real

L'antiga hisenda de sa Real, documentada des del segle XIV, ja que figura al capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398)¹, s'inseria dins el triangle format pel camí des Quatre Cantons, el de sa Joveria i el de Portmany o de Sant Antoni, se situava. Ja en el primer terç del segle XVII es troben documentades la Real d'Amunt, la Real d'Enmig i la Real de Baix, fruit de la seua segregació, tal vegada duta a terme entre la darrerria del XVI i començament del XVII. Aquestes finques,

que arribaren fins el segle XX sense fragmentar-se, corresponen, respectivament a sa Real, can Xorat i ses Canyes. Al nord, hi havia l'extensa hisenda de sa Joveria, tal vegada la més gran de la rodalia. Altra d'aquestes grans hisendes seculares, ja documentada al XIV era sa Colomina, situada entre el camí de sa Joveria i el des Pous. Amb el pas dels segles aquestes terres s'anaren fragmentant en finques més petites, procés que no tardà en establitzar-se. No debades, val a dir que ja en el XVIII la divisió del territori era molt semblant a la que arribà fins el segle XX. Només cal fer un cop d'ull al plànol de Ballester (1738), per poder identificar, amb molt poques excepcions, gairebé totes les finques i les cases que hi havia i, entre elles la que ens ocupa: can Xorat.

S. XVII. Sa Real d'Enmig

A causa de la manca de documentació i l'absència de control arqueològic durant les tasques de demo-

Detall d'una postal panoràmica de començament del segle XX, on s'aprecia can Xorat just al centre de la imatge. Fotografia: Lacoste-Madrid / AHME

1. TORRES I PETERS, F. (2004): El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398). Introducció. Estudi. transcripció. Premi Vuit d'Agost 2003. Consell Insular d'Eivissa i Formentera- Ed. Mediterrània Eivissa. Eivissa.

Detall de la façana posterior. Entre els dos grans contraforts de reforç s'aprecia l'antic mur de tàpia, amb les juntes de les tapieres i la crosta de calç amb restes d'un referit posterior.

lició del conjunt, ignoram, entre altres dades d'importància, la cronologia de la fase fundacional de la casa. No obstant això, a jutjar per l'estereotomia dels carreus amb què estava construïda la porta d'accés original, de traces plenament renaixentistes, cal suposar que es degué bastir en el segle XVI o començament del XVII. La primera menció de sa Real d'Enmig es troba el 1620², la qual cosa és una aproximació a l'acotació cronològica d'aquesta primera fase històrica de la casa. Aquesta estaria formada per un únic cos sense compartimentacions en l'espai interior. La lateralització de la porta, habitual en les construccions medievals i renaixentistes de caràcter defensiu i també observable en alguns nuclis primitius de cases pageses de certa antiguitat, permet una certa gradació espacial, donant lloc a una zona "exterior", immediata a la porta i una "interior". No ens ha de semblar estrany que un habitatge estigués format per un espai únic, cosa habitual en segles passats, ja que el concepte de privacitat, tal com el coneixem avui, és un fenomen relativament recent. Cal apuntar, atès que en aqueixa època l'estàndard d'habitabilitat mitjà d'una casa quedava plenament complert amb una única estança prou àmplia, la possibilitat que aquest espai constituís l'únic de l'habitatge en la seua primera fase, tal vegada acompanyada d'algun petit annex, com ara un tancat o un corral. Tampoc no es pot descartar, donada la gran alçada d'aquesta construcció original, que sembla

que fou escapçada en un moment indeterminat de la seua història, que al seu origen estigués dotada d'una planta alta, si bé la manca d'un estudi estratigràfic mural complet de l'edifici, a causa de la seua "urgent" demolició, deixa aquesta possibilitat en una mera hipòtesi. Malgrat tot, l'existència a la pagesia en segles passats, àmpliament documentada, de tipologies que podríem anomenar cases-torre, semblants a les que trobam en altres indrets, fa pensar que això sigui prou probable. Malgrat tot, això ja ens introduiria en l'anàlisi tipològica de la casa rural eivissenca al llarg de la seua evolució històrica, i per extensió en l'estructura del territori rural en el decurs dels darrers segles, cosa que ultrapassa l'objecte del present article. D'altra banda, encara que el nivell actual de coneixements que hom té sobre aquesta qüestió no permet fer-ne cap afirmació categòrica, es tenen prou dades per suposar que en segles passats hi hagué a la pagesia construccions conceptualment diferents dels habitatges camperols que avui coneixem. Així tenim, a manera d'exemple, la torre de defensa de cas Costes a Benimussa, datable en el segle XVI, amb elements arquitectònics tardogòtics, i unes condicions d'habitabilitat molt superiors a les dels estatges rurals que es construïen aleshores. Una barbacana o recinte defensiu que precedia la porta d'accés ens recorda el caràcter de fortificació i de control i defensa del territori que posseïa aquest edifici. Altres exemples d'aquesta diversitat tipològica serien l'actual cuina del casament de can Blanc, a Santa Eulària, "descoberta" per al món de la investigació històrica per Antoni Ferrer Abárzuza, que té el seu origen en una construcció de dues plantes amb totes les característiques pròpies d'una casa-torre fortificada, amb porta defensiva també lateralitzada flanquejada per troneres.

Tornant a l'edifici que ens ocupa, aquesta primera estructura bàsica de sa Real d'Enmig, que possiblement es veuria ben aviat ampliada amb noves estances, especialment de caire productiu, ocupava 38 m², obviant, és clar, la possibilitat abans apuntada que al seu origen tingués dues plantes. Un cas semblant de casa-sala compacta de planta rectangular amb porta lateralitzada, seria el nucli original de s'Hort de sa Fruita, situada al costat del camí que anava de Vila a Jesús i després a Santa Eulària. No sabem si l'edifici,

2. MARÍ CARDONA, J. (1981): Els Llibres d'Entrevéniments. IEE. Eivissa.

Detall del sostre de la cuina, amb el sistema antic de cobertura, format per permòdols, perfils i biguetes de savina.

que ja figura al plànol de Joan Ballester (1738) amb el nom de casa de Montero,³ tindria característiques defensives, si bé l'única porta d'accés original, també de carreus de marès i de característiques semblants a la de can Xorat, estava precedida per un pont que salvava la séquia de feixa que separava la finca del camí, fent la funció de vall o fossat. Cal recordar que aquesta casa fou recentment enderrocada sense cap estudi previ i sense cap repercusió mediàtica, a diferència del que va ocórrer amb altres casaments com ara la mateixa casa de can Xorat o can Misses, que per ser més visibles i trobar-se més a prop del centre de la ciutat, la seua desaparició va merèixer unes línies a la premsa local. A l'igual que nombrosos exemples desapareguts les darreres dècades, com ara can Misses, ses Galamones, can Murtera o es Llimoners, per esmentar-ne unes poques, l'estudi arquitectònic i l'excavació dels edificis ens hauria fornint de noves i valuoses dades per al coneixement real i objectiu de la història de l'habitatge rural a Eivissa. Si bé en el cas de can Xorat aquestes dades ja no les recuperarem mai, encara romanen dempeus casaments com ara sa Joveria, es Porxet o can Tomeu Jaume, per esmentar-ne alguns, mereixedors d'estudi i recuperació.

3. Aleshores n'era propietari Pere Montero Almagre

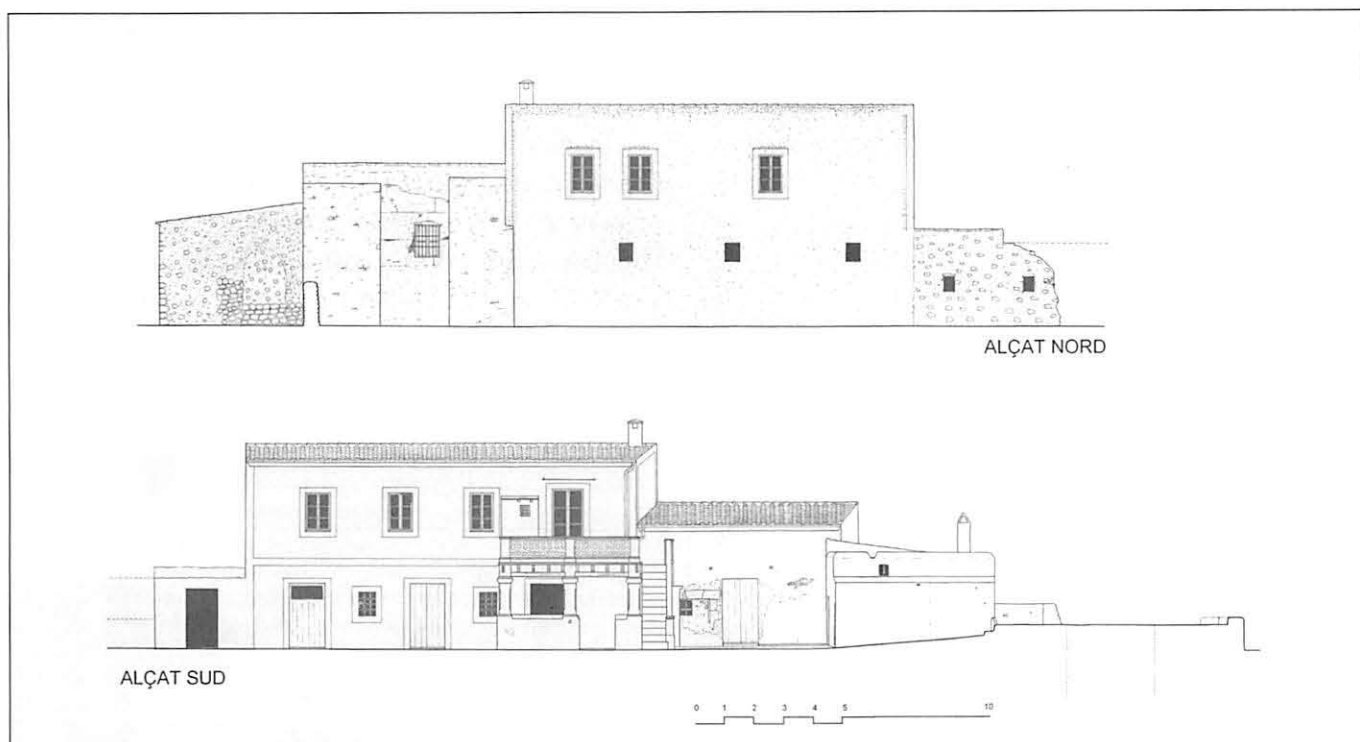
1738. Can Xorat al plànol de Ballester. Casa de Jordi Llobet

Una fita de referència imprescindible per conèixer l'evolució històrica del conjunt de can Xorat és la representació que se'n fa al plànol de Ballester (1738). Hi figura amb la retolació *casa de Jorge Llobet*, en referència a Jordi Llobet Bermeu, mort el 1773, que aleshores n'era el propietari.

A l'igual que la resta de cases del plànol, aquesta es troba reflectida amb prou precisió i ens permet re-

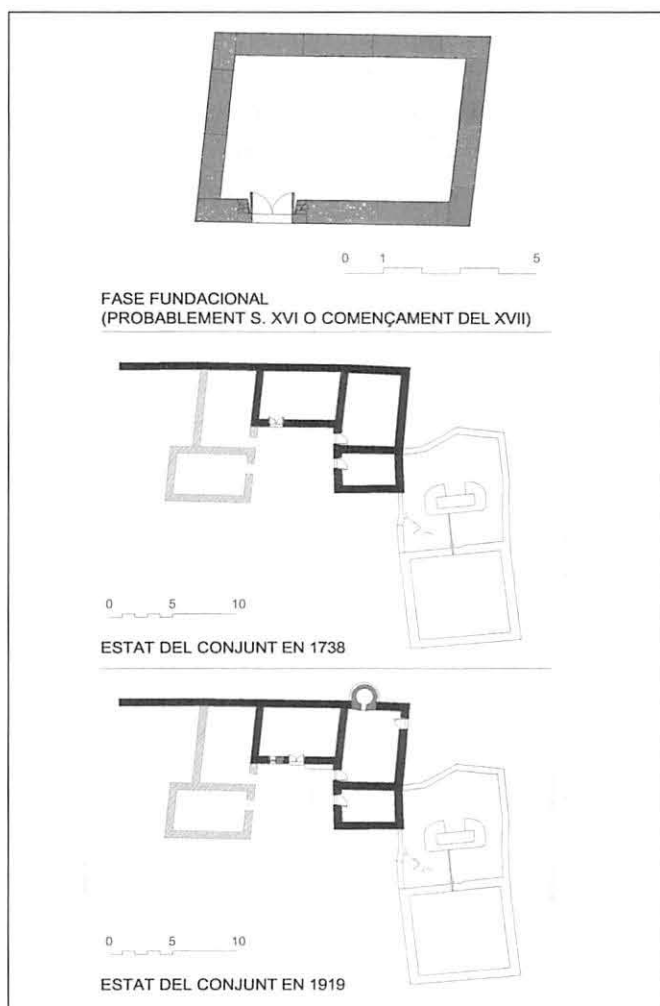
Detall de la façana sud, corresponent al cos primitiu de l'habitatge. S'hi aprecia l'antiga porta d'accés construïda en carreuat de marès, amb llinda conformada amb arc pla de tres dovelles, paredada en fer-se la que es veu a la dreta de la imatge. Observeu la reduïda alçada a què se troba la llinda, deguda al progressiu creixement de la cota del paviment al llarg de la història de l'edifici. (vegeu la secció transversal de la fig. 12.)

Alçats frontal i posterior, estat el 2002. A la dreta de l'alçat nord s'aprecien els corrals parcialment enderrocats.

conèixer-hi els cossos constructius que la componen i identificar-los in situ. Així, al plànol s'aprecia el cos central original de fàbrica de tàpia i les estances del costat est, formant l'esmentat pati obert, a més de la sènia i el safareig. Per altra part, hi figuren construccions del costat oest, que degueren enderrocarse amb motiu de les obres d'ampliació del primer terç del XX. Així doncs, tenim que en aqueix moment la casa s'ordenava al voltant d'un pati, al qual s'obrien les portes de totes les estances, que no tenien comunicació interior entre elles. Aquesta diversificació en els espais de la casa ens parlen ja d'una major evolució tipològica, que l'acosta a la casa pagesa que coneixem avui. Donada la forma de vida camperola d'aleshores, és més que probable que una de les estances s'empràs com a dormitori comú (funció compatible amb altres, com la de magatzem). Una altra estança important seria la cuina, que a més devia servir de lloc de reunió, estança de feina, magatzem, etc. La resta d'espais tindrien funció estrictament productiva (graners, corrals, etc.). Aleshores, la sènia, amb la seua mota i el safareig presentaven una configuració i unes dimensions idèntiques a les del que arribà fins nosaltres.

Al plànol també hi figuren amb tota claredat les parets de pedra, que perduraren fins la desaparició de la casa, que separaven la finca de la de can Beia.

Esquema que reflecteix l'estat del casament en diferents períodes històrics.

Una d'elles va de la casa fins el camí de sa Joveria, amb direcció est-oest, i l'altra

D'altra banda, malgrat el fet que sembla que el magnífic plànol de Ballester, ja esmentat, serví de recolzament, o fins i tot de model, de bona part de la cartografia posterior, i que per tant l'anàlisi de la configuració de la casa que s'hi pugui fer ha de ser prudent, sabem gràcies al plànol de Coello i les fotografies del XIX i començament del XX que durant aquests gairebé dos-cents anys la casa no experimentà alteracions substancials, més enllà de canvis de coberta, modificació d'algunes portes i finestres, etc.

Segle XIX. S'hort d'en Begot. El casament primitiu fossilitzat

En els padrons parroquials del primer terç del segle XIX, la propietat figura amb el nom d'hort d'en Begot. Aquest nom, que tal vegada fou el de més durada al llarg de la seua història té el seu origen en Joan Mari "Begot", que hi va estar de mijoral a mitjan segle XVIII. No debades en el plànol de Francisco Coello, la propietat està indicada amb el nom de "casa Bagot". Tanmateix, malgrat que la finca era aleshores coneguda popularment amb el nom de l'antic mijoral, n'era propietari Ramon Gotarredona Planells (+1891), que l'havia heretat de son pare Josep Gotarredona Xareco (+1831). Posteriorment passà als seus descendents Josep Gotarredona Hernández i Ramon Gotarredona Feliu⁴. Cal apuntar que durant aquesta època el casament va romandre amb poques variacions i, com veurem a continuació, sembla que no s'hi va fer cap obra substancial, més enllà de petites millores o ampliacions que no afectaren la fesomia global de l'edifici.

Segle XX. La casa dels mijorals i la casa dels senyors

El 1919, després de més d'un segle en mans de la família Gotarredona, la finca passa a ser propietat de Maria Torres Planells, casada amb Josep Chorot

Sorà, per compra a Ramon Gotarredona. Aquesta és la raó del nom de can Xorat, ja que encara que la veritable titular de la propietat era Maria Torres, era popularment coneguda amb el cognom del seu marit, qui possiblement s'ocupava de tractar amb el mijoral i de l'administració de l'economia familiar en general.

A aquest període pertany el nou cos de construccions, que inclou un estatge "senyorial", seguint l'exemple d'altres cases on, a partir de la segona meitat del segle XIX s'havien habilitat habitatges per a les estades dels propietaris a la finca, per motius d'esbarjo i per al control directe de la producció en moments assenyalats del calendari agrícola. Aquesta fou tal vegada la intervenció arquitectònica de major magnitud que s'hi dugué a terme des de la fase fundacional, i la que afaçonaria la seua imatge definitiva. A grans trets, a jutjar per les evidències físiques i la documentació que coneixem, com ara la cartografia dels segles XVIII i XIX i les diverses fotografies històriques on apareix la casa, sembla que, a banda de l'ampliació, les obres sobre l'edifici original consistiren a grans trets en lleugeres modificacions i en tasques de consolidació i manteniment de les construccions antigues. Com es pot veure, encara que no modificà substancialment les edificacions existents, l'actuació constructiva que s'hi dugué a terme fou important. A la vista dels resultats, sembla que la intervenció anà encaminada a millorar l'explotació de la finca, amb la construcció de nombrosos corrals i magatzems, i a preparar un habitatge de temporada per als propietaris, situada a la planta primera. S'hi accedia a través d'una escala exterior pavimentada amb rajoles hidràuliques de vius colors, que pujava a una terrassa que feia de pati frontal d'accés a l'habitatge. Tant l'arrambador de l'escala com l'ampit de la terrassa estaven constituïdes per una balustrada de traça colonial, de trams d'obra calada entre pilastres. En un racó d'aquesta terrassa hi havia un escusat, que abocava al pou negre de la vaqueria, mitjançant una baixant de terra cuita amb l'interior esmaltat, encastada al mur. La porta de la casa senyorial, grossa i dotada de dues fulles amb portellons abatibles amb vidres, està protegida del solell per una cortina, que alhora protegeix la intimitat de l'interior. La primera

4. FERRER ABÀRZUZA, A. PLANELLS RIPOLL, J. SERRA RODRÍGUEZ (2005): J.J. De camp a ciutat. Les finques i les cases de l'exemple de la ciutat d'Eivissa. Ed. Mediterrània-Ajuntament d'Eivissa, p.p. 166-169.

Façana del casament. Fotografia Josep Buil Mayral / IEE.

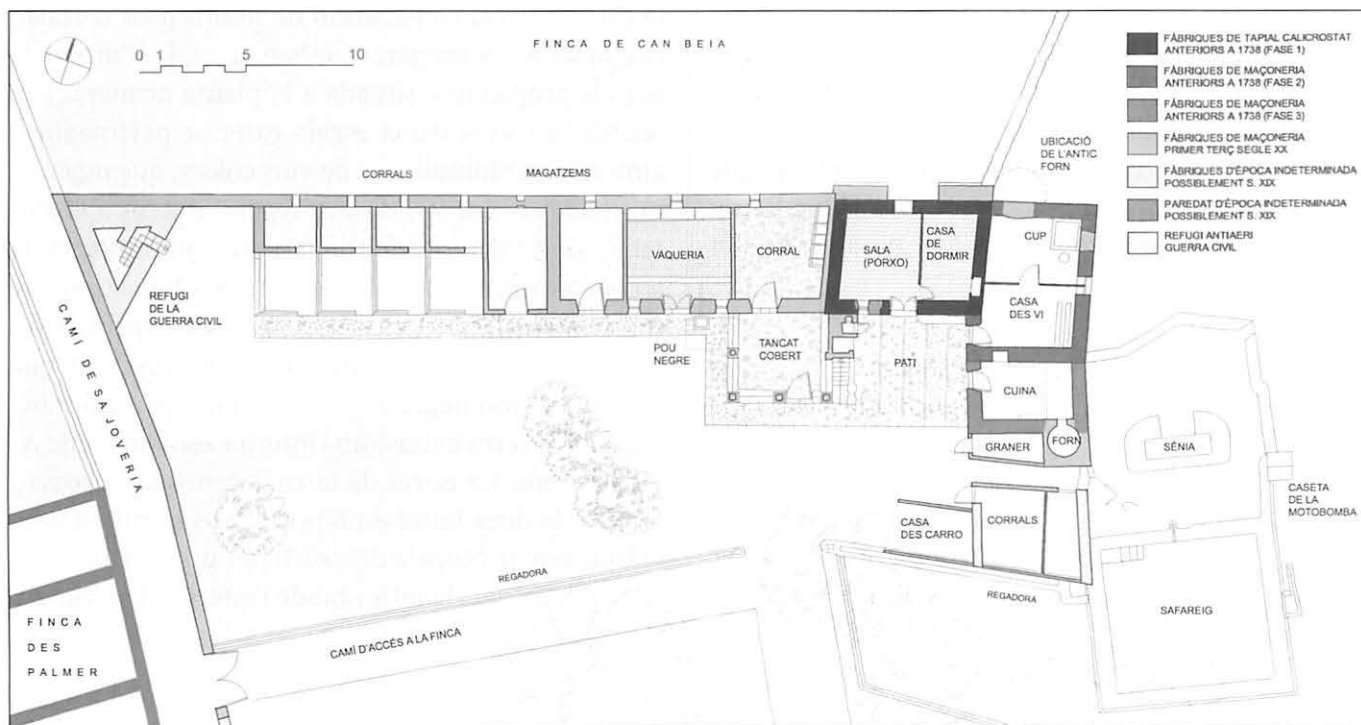
estança que hi trobam és la sala, de dimensions discretes però adequada per complir les seues funcions de menjador i lloc de reunió familiar. La cuina, molt petita i de tipus urbà, però suficient per a la preparació dels àpats, ocupava un àmbit compartimentat dins la sala. Les parets d'aquesta cuina estaven alicatades fins mitja alçada, amb taulells formant un escacat en blanc i verd. A diferència de la cuina que empraven els mijorals que, segons els usos de la pagesia, tenia uns simples fornells de maçoneria recolzats directament en terra, aquesta cuina "senyorial" responia a la forma de vida burgesa dels propietaris,

i estava equipada amb fogons de carbó i pica de granit artificial.

De la sala principal sortia un corredor que discorria paral·lel a la façana posterior, al qual s'obrien tres cambres de dormir, cadascuna amb la seua finestra amb vidres i una porta de doble fulla. L'existència d'aquest corredor element poc comú fins aleshores, respon a una major necessitat de privacitat respecte a la forma de vida de segles anteriors. Dues d'aqueixes habitacions, les situades a un costat del corredor, presentaven dimensions i característiques semblants, mentre que la tercera, que possiblement era la principal, era un poc més grossa. En la paret nord d'aquesta estança,

en correspondència amb la sèrie de finestres que s'hi obrien, hi havia un armari de paret condemnat amb una mitjanada referida exteriorment. Durant la presa de dades, la mitjanada que tapava l'armari fou parcialment desmuntada, deixant al descobert a l'interior un grafit, fet amb llapis, amb el següent text: "*Tapé este armario el día 24 de junio (Sn. Juan) de 1953. Francisco Tur*".

Tota la fusteria de la casa de temporada dels propietaris era de pi melis, i els paviments estaven enrajolats amb cairons de terra cuita. Els paraments, seguint el costum habitual als estatges urbans del

Planta general, del conjunt amb indicació de les diferents fases històriques bàsiques que s'hi observen.

seu temps presentaven un referit arestat de curosa execució i un acabat amb emblanquinat a la calç. El sostre presentava el bigam vist, amb bigues escairades i entrebigat de mitjans de marès emblanquinats, sobre els que s'assentava la teulada.

L'altre objectiu a cobrir amb les noves construccions era el productiu, amb l'habilitació de nous corrals i magatzems, que fins aleshores haurien estat molt escassos i precaris. En això s'observa una forta inversió encaminada a millorar les condicions d'explotació de la finca, augmentant-ne la producció i assolint l'objectiu de rendibilitat que degué motivar la compra de la finca per part dels nous propietaris. El primer corral i el tancat que el precedeix, sobre el que s'alça la terrassa d'accés de l'estatge superior, ocupen l'espai corresponent a dependències antigues. No debades, el nivell del paviment, semblant al del celler (antiga cuina), delaten el substrat antic. Per facilitar-ne el manteniment i neteja, aquestos dos àmbits estan pavimentats amb grans còdols. Seguint en direcció a ponent, la següent dependència correspon a l'antiga vaqueria, perfectament equipada amb la menjadora i un sistema de canalització de residus líquids que condueix a un pou negre cobert de volta de marès on, com hem vist també aboca el baixant de l'escusat de la planta superior. El conjunt es completa, ja amb murs de mitjans de pam de marès, sistema de construcció més ràpid i econòmic, amb un magatzem i quatre petits corrals serriats amb el corresponent tancó, seguint l'esquema habitual a la pagesia.

Atès que el pati, parcialment protegit per una enramada, seria un dels àmbits amb més intensitat d'ús, en la mateixa fase en què s'alça el nou cos de corrals i estatge "senyorial", es construeix el paviment empedrat, que es prolonga a manera de vorera recurrent tot el front de la construcció, des del pati de l'habitatge del majoral fins el darrer corral. Sobre un llit de morter de calç s'encasten petits còdols plans col·locats de cantell. Unes arestes marcaven el pendent del pati, alhora que definien els panys de construcció. Tot el paviment estava delimitat per una vora de carreuons o pedres vives escairades. En aquest moment s'estableix un nou nivell de referència, marcat pel paviment de les noves dependències del cos ampliat. Per aquest motiu, el pedrís adossat a la paret meridional de l'estructura primitiva resta encastat al nou terra, amb la seua superfície superior gairebé arran del paviment. Altrament, l'espai corresponent a l'antiga cuina, ara

ocupat pel celler conserva el paviment a la seua cota original. És més que probable que el reblert que conforma la base d'aquest paviment estigui format amb runa provinent de la demolició de les construccions que hi havia al costat occidental del pati, eliminades amb motiu de les obres d'ampliació.

Com que la casa tenia vinya, i per tal d'assolir-ne una major productivitat, s'habilita un nou celler (casa des vi) en lloc de l'antic conjunt de fonyador i cubell de fusta, s'habilita un petit cup alicatat amb taulell blanc esmaltat, que reflecteix, encara que a petita escala, els usos contemporanis de la indústria vitivinícola. Aquest procediment, més funcional i higiènic que el tradicional, fou instal·lat en nombroses explotacions d'arreu de l'illa, especialment al pla de ses Salines i al de Vila, majorment en mans de propietaris urbans. Aquest celler s'instal·là a l'antiga cuina, que fins aleshores havia estat l'espai principal de l'habitatge del mijoral. La cuina es divideix en dos espais, un destinat a fonyar el raïm, amb el cup, i un altre a la part de fora per a guardar-hi les bótes, que se separen del terra mitjançant uns paretons de marès d'un pam d'alçada.

Quant als espais destinats a estatge del majoral i la seua família, crida l'atenció les baixes exigències d'habitabilitat que presenta, si el comparem amb les cases en què el pagès és l'amo de la finca, o amb la resta de cases de mijoral d'aquesta rodalia. Una sola sala i una petita alcova habilitades a l'interior de l'espai primitiu, a més del finestró ja existent a la façana frontal, situat a l'àmbit de la porta original d'accés, s'obria una gran finestra al mur nord, amb doble fulla de fusta amb vidres i reixa de ferro forjat. Aquesta es trobava a gran altura, amb l'ampit per sobre de l'alçada del cap, de manera que impedeix les vistes al seu través. El mateix ocorre amb els finestrans de les noves dependències productives (magatzems i corrals), situats a gran altura.

En fer-se el nou celler la cuina es trasllada a la petita estança de l'angle SE, que fins aqueix moment havia tingut altres usos, entre ells possiblement el de dormitori. Aleshores, s'equipa aquest espai amb els elements bàsics d'una cuina pagesa, com ara el parafum i els tinells. També es construeix un nou forn de pa, amb volta semiesfèrica de maons i encastat al mur sud de l'estança.

En el racó que forma la partió nord de la finca i el camí de sa Joveria, banda dins les parets de tanca, hi ha una construcció de planta triangular, d'amples murs i coberta de volta, amb un gran gruix de re-

blert de terra a sobre. L'espai interior és extremadament reduït i molt esfondrat respecte de la cota exterior. Sembla que es tracta d'un petit refugi anti-aeri familiar, bastit amb motiu de la guerra de 1936, de manera semblant als que es feren a Vila i a diversos llocs de la rodalia durant la contesa. La seua ubicació, camuflada en un racó de la finca i prou allunyat de les construccions principals, unida a la robustesa de la construcció el feien relativament segur en cas de bombardeig.

CONCLUSIÓ

En les dècades posteriors a la Guerra Civil, i de manera especial a partir de mitjan segle XX, la trama de l'exemple contemplat en el planejament de 1949, va anar creixent i ocupant l'espai comprés entre les carreteres de Sant Antoni i Sant Josep, fent desaparèixer de manera progressiva les finques

i les cases de la rodalia de la ciutat. Aquesta desaparició, més enllà d'alguna mirada nostàlgica, no suscità cap mena d'opinió contrària, ja que aleshores el concepte de patrimoni arquitectònic se centrava en l'arquitectura de caràcter monumental, com ara les esglésies, muralles, castells, palaus, etc., és a dir, l'arquitectura de les classes dominants. No cal dir que el gros del patrimoni rural, a excepció de les esglésies, restava fora de qualsevol consideració de protecció. No obstant això, ampliat les darreres dècades el concepte de patrimoni als elements de cultura material dels pobles i l'espai rural, la consciència sobre la seua conservació ha crescut, tant entre el públic com des de les administracions. Així, encara avui, a pesar que el patrimoni rural del municipi d'Eivissa ha restat reduït a uns pocs exemples que han sobreviscut fins l'actualitat, la polèmica sobre la seua conservació, posada en valor i reutilització està més viva que mai.

BIBLIOGRAFIA

- COSTA RAMON, A. (1996): *La ciutat i la badia d'Eivissa* (edició a cura de R. Vallès Costa) Ed. Mediterrània. Eivissa.
- FERRER ABÁRZUZA, A. (1998): *Arquitectura tradicional eivissenca*. Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa. Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- FERRER ABÁRZUZA, A. PLANELLS RIPOLL, J. SERRA RODRÍGUEZ (2005): J.J. *De camp a ciutat. Les finques i les cases de l'exemple de la ciutat d'Eivissa*. Ed. Mediterrània-Ajuntament d'Eivissa.
- JULBE, F. PASCUET, R. (2001): *Introducción al análisis histórico de la ciudad de Ibiza (de la ciudad púnica a 1912)*. Demarcació d'Eivissa i Formentera del COAB. Eivissa.
- MARÍ CARDONA, J. (1981): *Els Llibres d'Entrevéniments*. IEE. Eivissa.
- TORRES PETERS, F. (2004): *El capbreu de l'arquebisbe Ènnec de Valterra (1396-1398)*. Introducció. Estudi. Transcripció. Premi vuit d'agost 2003. Ed. Mediterrània-Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Eivissa.
- TORRES, E. (1981): *Guía de arquitectura de Ibiza y Formentera* (Islas Pitiusas) COAC, Barcelona.

CARTOGRAFIA HISTÒRICA

- BALLESTER, J., MEVOILLEON, L. (1738) *Plano de la plaza de Iviza y sus contornos*. AHME.
- COELLO, F. (1851): *Atlas de España y sus posesiones de Ultramar* (AHME).

EL THO-PA-GA

un vaixell representatiu del patrimoni marítim

Pere Vilàs Gil

RESUMEN: El Thopaga , un barco representativo del extinguido patrimonio marítimo delos ibicencos, sobre cuyo estudio pocas veces hemos tenido la oportunidad de detenernos. Toda una visión sobre un ejemplo superviviente de la navegación de cabotaje en los últimos cincuenta años.

SUMMARY: *The Thopaga, a typically representative boat of the now defunct Ibicencan maritime heritage, whose study we have seldom had the opportunity of pursuing. All of a picture of a surviving example of coastal trading in the last one hundred and fifty years.*

Tot sovent, segurament per efecte del costum, identifiquem aquells elements que s'ha cregut que mereixen la consideració de bé patrimonial —i que justament han estat distingits en la forma d'alguna de les modalitats existents— per raó de la seua càrrega o representació històrica, etnològica, arqueològica o qualsevol altre tipus de mèrit, amb peces, edificis i altres variades formes existents a terra, però rarament se'ns havia ocorregut fixar-nos en un vaixell, i molt menys pensar que encara n'hi ha que es mereixen una d'aquestes distincions tant com qualsevol altre element a terra, ja que formen sense dubte part del nostre patrimoni històric i etnogràfic en el vessant marítim, i de cap manera podem oblidar que, com diu el poeta Jean Serra, vivim a un territori esmicolat en illes:

...Formentera i Eivissa! Tot un món esmicolat en illes. Més mar i cel i vent que terra...

Afortunadament, per iniciativa de l'Ajuntament d'Eivissa, a hores d'ara s'ha suplert aquesta manca d'interès en el patrimoni marítim. L'oportunitat ha estat un vaixell històricament important que des de fa anys té el nostre principal port com a base d'operacions. Es tracta d'una goleta de fusta de dos pals, Els noms que ha portat a la popa durant la seua història han estat els de *Tres Hermanos*, *Cala Tuent*, *Esperance* i finalment *Tho-pa-ga*.

Però vegem per parts la seua interessant història.

1.-Dades històriques

El vaixell va ser construït a Àguilas (Múrcia) per encàrrec de l'armador Jaime Navarro Serrano, se li posà el nom de *Tres Hermanos*, va ser abanderat el 4 de setembre de 1924, inscrit al foli 76 de la llista 2a del port d'Àguilas i valorat amb la quantitat de 95.000 pessetes i se li va assignar el senyal distintiu MBFL.

Sembla que des del punt de vista estrictament econòmic aquest vaixell no va tenir un bon començament d'activitat, ja que durant el 1926 i per ordre de diversos jutjats del seu port de construcció i també d'Almeria es va procedir al seu embargament per tres vegades per tal d'assegurar el cobrament de diverses quantitats de diners al seu armador per la qual cosa el novembre de 1926 el propietari es veu obligat a vendre la meitat del vaixell a Juan Serralto Hernández.

Com a conseqüència d'aquesta venda, el vaixell passà a operar al port d'Almeria on va ser matriculat al foli 95 de la llista 2a, fins que el juliol de 1930 el comprà en la seua totalitat Manuel Salas Sureda per la quantitat de 45.000 pessetes. A partir d'aquesta data se li canvià el nom pel de *Cala Tuent* i passà al port de Palma amb el foli 69 de la llista 2a. En aquest port i a l'antiga drassana Llopart l'any 1931 se li va instal·lar un motor Deutsche Werke de 100 CV que utilitzava el gasoil com a combustible.

El desembre de 1932 segons consta en l'escriptura de venda atorgada pel notari de Palma Pedro Alcover amb el núm. 2.330 del seu protocol, el propietari Manuel Salas Sureda ven el vaixell a la societat Naviera Mallorquina SA i el 1934 li és assignat el senyal distintiu EEFQ.

La nit del 24 al 25 de desembre de 1953 i a l'estada en sec al varador de la drassana de Palma es va declarar un incendi que produí uns desperfectes els

quals segons la taxació de l'enginyer inspector de vaixells de Balears va costar 325.215,30 pessetes. El 29 d'octubre de 1954 li és assignada la patent de navegació núm. 1184-54.

El 12 de maig de 1966 segons l'escriptura núm. 2.263 del protocol del notari de Palma Jeroni Masanet, Naviera Mallorquina SA va vendre el vaixell a la societat armadora eivissenca Hijos de Abel Matutes Torres SA per 498.750,00 pessetes. El setembre de 1970 al port d'Eivissa se li canvia el motor per un altre de la marca Bauduin de 200 CV. El canvi el fa el prestigiós mecànic d'Eivissa Francesc Bastida, "Paco de la Mariana".

Segons l'autorització de la Direcció General de la Marina Mercant en l'expedient núm. 789/88 el 8 de juny de 1988 aquest vaixell causa baixa de la matrícula de Palma per exportació a Panamà, segons la llicència d'exportació núm. 181 de 1977 de la duana d'Eivissa a causa de la venda a la societat Circumnavegaciones S.A.

Durant el 1978, la companyia compradora recupera el vaixell que estava amarrat al port d'Eivissa de popa a la carretera de Santa Eulària des Riu, davant de l'antic escorxador, li posa el nom de *Tho-pa-ga* i és arrossegat fins al port de València on el mestre d'aixa Vicente Benedito el rehabilita, bàsicament calafatant tot el buc (obra viva i obra morta) i la coberta, a més de construir les mampares, les cabines, la instal·lació de dipòsits d'aigua, reconstrucció de l'eixàrcia, etc. sota la direcció tècnica del representant de la societat compradora Gerald Delgado Pardo. La finalitat immediata és dedicar el vaixell al transport de cabotatge entre els ports de la Mediterrània.

El 1979 és contractat per transportar 180 tones de rajoles de marbre al mar Carib per al Museu Afroamericà de St. Marteen, Philipsburg.

Entre 1980 i 1984 es dedica a la navegació de cabotatge entre les illes de les Antilles franceses noliejat per l'administració francesa i alguns particulars. En total transporta més de 40.000 tones de mercaderies en quatre anys. El 1984 torna a Eivissa.

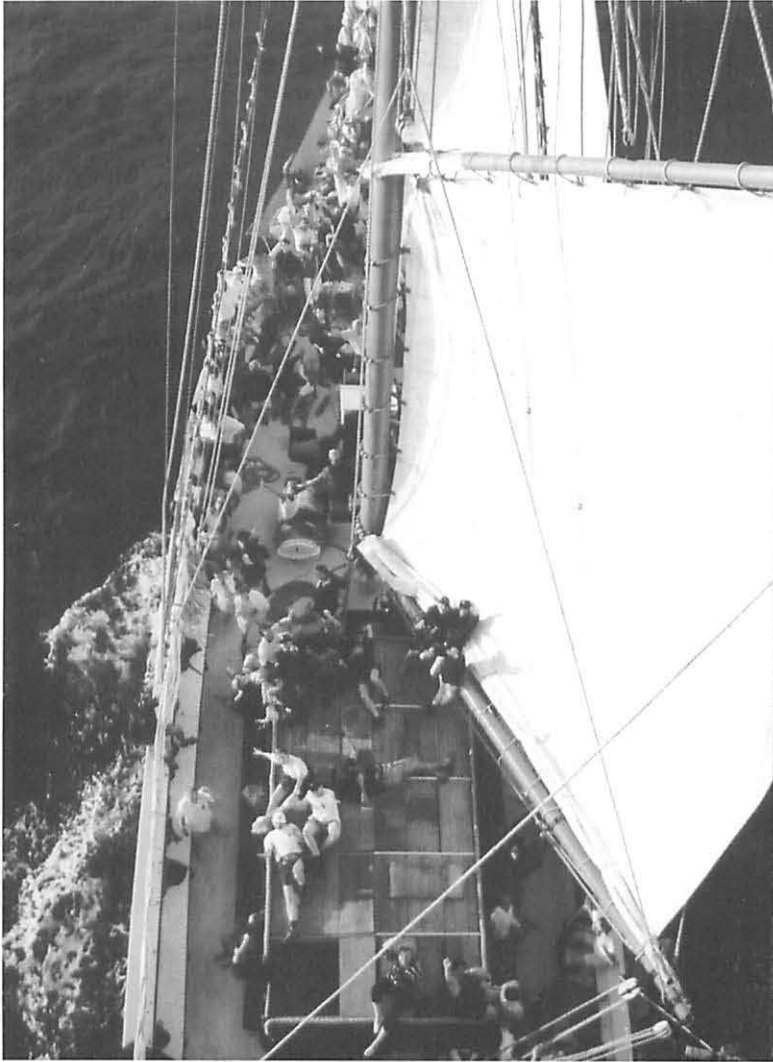
El 1985 és restaurat completament el buc altra vegada al port de cala Rajada, a Mallorca.

El 1987 assisteix invitat a la trobada a Palma de vaixells d'època, trofeu "Conde de Barcelona", on és distingit amb el premi de "Millor vaixell restaurat".

És el 1987 quan realitza la que tal vegada va ser la navegació més important que mai hagi fet cap vaixell d'aquest tipus: És contractat pel govern francès i

concretament pel “Comité Français pour le Bicentenaire de l’Australie”, per assistir als actes del segon centenari de la independència d’Austràlia, abanderat a França li és canviat el nom pel d’*Esperance 88*.

El setembre de 1987 surt de St. Rafael (sud de França) despatxat amb destinació al port de Sidney, via Malta, Port Said, Djibuti, Los Chagos, Fremantle, *Esperance* (SW d’Austràlia), Hobart (illa de Tasmània) i Sidney.

Els mesos de gener i febrer de 1988 al port de Sidney i el mes de març al de Fremantle aquest vaixell és utilitzat per a representacions del govern francès amb estatus de vaixell diplomàtic i protagonitza diversos programes informatius i de divulgació per a la televisió d’aquell país.

El mes de maig al port de Fremantle li és canviada la roda de proa, substituïda per una altra de fusta de jara i pal de ferro (densitat 1,8), i entre juny i novembre navega de tornada a Europa via illes Maurici, de la Reunió i Seychelles per passar

després a Djibuti, Port Said i Toló, on causa baixa de la bandera i matrícula francesa, alta en la bandera del Paraguai i recupera el nom de *Tho-pa-ga*.

El 1989 torna a l’oceà Atlàntic en un viatge al port de Vigo, per tornar després a la Mediterrània on entre el 1990 i el 1995 fa viatges entre ports francesos i Tunísia.

Entre 1998 i 2000 navega per l’Atlàntic noliejat per una empresa de les illes Canàries.

El 2000 i a causa de l’obertura de la sucursal espanyola de la companyia propietària: *Circumnavegaciones Hispania SL* recupera la bandera espanyola després de 23 anys, és novament registrat per a càrrega i passatge i estableix el port base a Eivissa. És important esmentar que des de fa vuit anys la propietat del vaixell té la voluntat d’establir definitivament el port d’Eivissa com a base des d’on partir per a les diferents activitats comercials que se li puguin encomanar, ja que és precisament en aquesta illa on els propietaris tenen fixada la residència a terra.

Això no obstant, i a pesar de la consideració de bé patrimonial, s’ha de fer notar que seria absurd vincular el vaixell permanentment al port d’Eivissa, atès que el vaixell ha de mantenir indefinidament la capacitat de contractar nòlits siguin quines siguin les condicions i els ports entre els quals haurà de navegar, sempre que així ho decideixi l’empresa propietària, ja que s’ha de tenir en compte que és precisament el fet de mantenir la capacitat d’operar com un vaixell normal dedicat a les seues activitats comercials on rau la garantia de conservació en les millors condicions possibles.

En aquest sentit també s’ha de dir que segons l’experiència del tractament donat a altres naus en part assimilables a la que ens ocupa, la raó per la qual han anat patint un procés de degradació que les ha portat a la destrucció irreversible ha estat precisament la inactivitat prolongada. La causa d’aquesta degradació la podem trobar en l’especificitat del sistema de construcció, així com dels materials utilitzats, i molt especialment la fusta, ja que es tracta d’un material noble però delicat i requereix una atenció i vigilància constants per persones amb una formació professional molt especialitzada, la qual en altres temps era relati-

vament comuna, però avui difícil de trobar i econòmicament onerosa. Aquestes condicions només es poden donar en l'exercici de la funció per a la qual aquests vaixells han estat dissenyats i provats durant centenars d'anys, és a dir, la navegació.

És per això mateix que en el tema de la situació física del vaixell, prenent en compte la confluència de consideracions com l'indubtable interès a mantenir-lo operatiu per raons pràctiques i, a més, sempre que sigui possible a les aigües de les Pitiüses, s'hauria de considerar no ja com a una peça estàtica de museu, sinó com el que creim que és efectivament, és a dir com un complet museu dinàmic especialitzat.

2.- Descripció física

És un vaixell de fusta del tipus goleta franca o pai-lebot de 27,80 m d'eslora, 7,21 m de mànega i 3,16 m de puntal, amb 133,48 tones de registre brut, la qual cosa li dona una capacitat de càrrega màxima de 230 tones i un desplaçament de 448 tones a la màxima càrrega. Com tots els vaixells d'aquest tipus i d'aquesta època, la finalitat de la construcció va ser la càrrega en navegació de cabotatge entre els ports de la Mediterrània situats a la part est de la península Ibèrica i a les illes Balears. En aquesta època i, tot i que la manca de combustible s'havia superat amb la finalització de la Primera Guerra Mundial, la navegació d'altura encara es feia a la vela, encara que la majoria dels vaixells ja incorporaven un motor d'explosió per facilitar les maniobres d'entrada i sortida als ports.

3.- Ús tradicional

Durant els dotze anys que va ser propietat d'armadors eivissencs, i concretament de la naviliera Hijos de Abel Matutes Torres SA, i per tant amb la base al port d'Eivissa, va ser utilitzat per a les tasques pròpies d'aquests tipus de vaixells i per a les navegacions que l'empresa solia contractar. El sistema consistia a dedicar algunes de les unitats de la flota (tantes com la pràctica de molts d'anys aconsellava) a una ruta concreta: Palma, València,

Barcelona, Alacant, Cartagena, etc. amb la base d'almenys una sortida setmanal amb aquells amb els quals hi havia més trànsit comercial, o bé quinzenal o mensual amb els que no feia falta una freqüència tan curta; en definitiva segons les necessitats de les transaccions comercials, tant per a l'exportació com per a la importació. Tots els comerciants, industrials o fins i tot particulars que tenien la necessitat de fer un transport cap a o des d'un d'aquests ports s'assabentaven que el *Cala Tuent*, o qualsevol dels altres vaixells d'aquesta naviliera, o d'alguna de les altres que operaven a Eivissa, tenia la sortida fixada un dia concret, contractaven el nòlit a les oficines i procuraven que els productes a transportar estiguessin dipositats sobre el moll amb el temps raonable per ser embarcats. La fixació d'aquest temps anterior a la sortida depenia de la naturalesa del producte, sobretot a l'hivern (en el cas de tractar-se de sacs

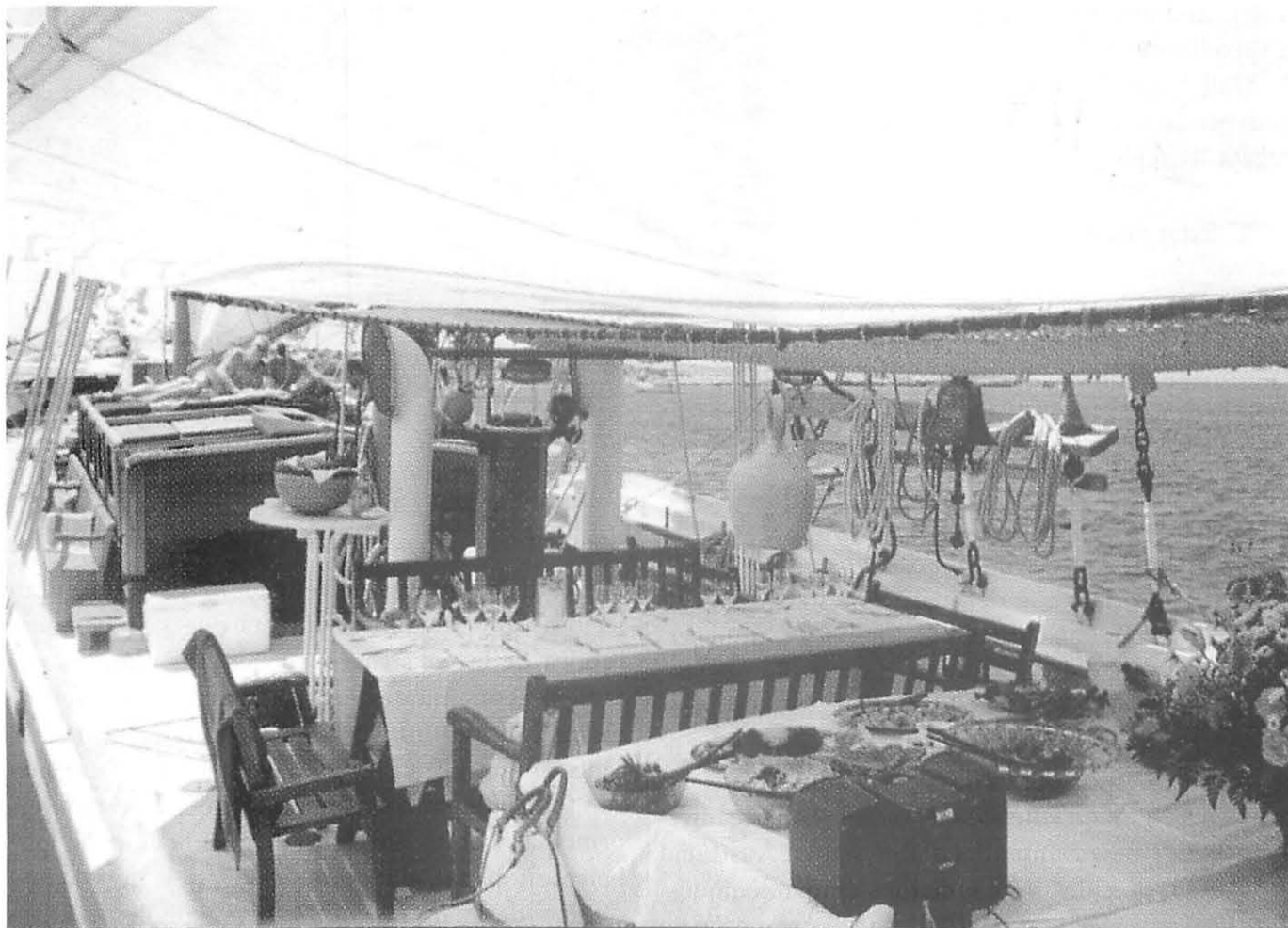

de farina, o mobles, per exemple), pel risc que una ploguda no desitjada el pogués deteriorar, mentre esperava que els portuaris el dipositassin a bord, on era rebut per la tripulació i convenientment estibat a la bodega sota la direcció del personal mariner.

Aquest període de temps també variava en funció del lloc assignat a la bodega. Es comprèn que la càrrega que s'havia d'estibar primer era la que havia d'estar abans dipositada sobre el moll del port de sortida, així com era l'última en sortir al port

de destinació. En aquells casos en què la bodega ja no tenia més capacitat, la càrrega s'estibava a la coberta, sempre que es tractàs d'un producte capaç de suportar la possible pluja o els esquits d'aigua de mar, i així els vaixells com el *Cala Tuent* anaven i venien tripulats per experts patrons i mariners que coneixien molt bé les aigües i les costes per on navegaven, donant sortida als productes que l'illa

Durant els anys que el *Cala Tuent*, doncs, va estar en poder de l'esmentada naviliera va cobrir algunes d'aquestes rutes i varen ser moltes les empreses i particulars que es varen servir d'ell, com també va permetre el suport econòmic de les famílies dels tripulants, contribuint així a la millora general de l'economia de l'illa.

produïa, com garroves, ametlles, carrasca de pi, tions (a alguns indrets com Cartagena també s'hi exportava carbó i llenya), etc. alhora que en el viatge de tornada s'abastia l'illa de tots aquells que no es produïen aquí, que com es comprèn eren bastants i variats.

A part de la ruta assignada que es cobria cíclicament, també es contractaven nòlits per fer viatges puntuals a altres ports amb motiu d'algun transport especial, com tota la moblada d'algun nou hotel a punt de ser inaugurat, taules o taulons per a la construcció d'un edifici, etc. En aquestos casos no hi havia inconvenient a sortir a l'Atlàntic si era necessari, principalment a ports de Galícia, com Vigo, la Corunya i altres.

4.- Ús actual

Podem dir que per l'aspecte genuí d'aquest vaixell ha estat contractat moltes vegades en els darrers anys per rodar a bord programes de televisió, escenes de pel·lícules, espots publicitaris, commemoració de l'arribada de la flama olímpica a Empúries, videoclips, i també com a vaixell escola, viatges promocionals de productes comercials o industrials, efemèrides d'empreses, concentracions de vaixells d'època, xàrters, recepcions oficials i fins i tot bodes. A causa de la seua singularitat els darrers anys ha estat contractat per un conegut empresari i també per un pintor de fama internacional per passar les seues vacances d'estiu amb la família navegant per

la Mediterrània o el Carib, i també pel Club Nàutic de Vila com a mitjà on desenvolupar a la primavera el seu programa cultural i mediambiental "Jóvens per la mar" dirigit a alumnes de tercer curs d'ESO dels diferents instituts de les Pitiüses. Durant el 2007 va assistir a les regates de la "Copa d'Amèrica" al port de València noliejat per l'organització com a vaixell espectador i també participà a la "Tall Ships Mediterranea 2007", així com per assistir a la sortida de la primera regata "Barcelona World Race".

5.- Estat de conservació

Es pot afirmar que l'estat de conservació del *Tho-pa-ga* és en general satisfactori, tot i que s'ha de matisar aquesta afirmació en el sentit d'advertir que determinades parts del vaixell no són originals.

Efectivament, a causa de la generalitzada instal·lació de motors d'explosió que es va produir a la dècada dels anys trenta del segle passat, els vaixells com el *Tho-pa-ga* varen ser progressivament alliberats de la càrrega, llavors superflua, de tots els elements destinats a la navegació a vela i que, a més, ja no eren tampoc necessaris per a les operacions portuàries de càrrega i descàrrega. Si a això hi afegim que durant els viatges transoceànics esmentats i especialment el viatge redó a Austràlia l'any 1988, donades les condicions climatològiques d'una navegació llarga en latituds tan al sud, i del notable esforç físic que és obligat sol·licitar tant del buc com de l'arboradura i molt especialment d'aquesta última, les més elementals mesures de seguretat marítima aconsellaren el canvi dels pals mascles (els mastelers i tamborets ja havien desaparegut), fins aleshores de fusta, per uns altres complets (és a dir pal mascle, masteler, tamboret, pic i botavara amb les seues boques) de ferro que presenten el grau de resistència adequat per a la funció que havien de fer en unes altres condicions de navegació diferents a les de la Mediterrània occidental per les quals el vaixell havia estat dissenyat. Per tant, s'ha de fer notar que tots els elements que conformen els dos arbres, tant de trinquet com de mitjana, actualment no són del tipus ni dels materials originals utilitzats a l'època de la construcció del vaixell (1924).

L'estil de viure modern ha fet necessari la instal·lació a bord d'alguns elements que no ho eren a l'època de la construcció, o que per raons estrictament econòmiques no s'acostumava a proveir en els vaixells destinats a la càrrega entre ports distants només pocs dies de navegació. Els principals són màquines com el generador elèctric, els motors principals d'impulsió, la transmissió completa (eix, hèlix, estopada), el molinet, el gigre i la dessaladora d'aigua de mar. Dins d'aquest capítol també hi podem incloure la cuina moderna, les cabines destinades als passatgers, ambdós instal·lats aprofitant el gran espai de l'antiga bodega i la reforma del ranxo per transformar-lo en apartament privat dels propietaris. S'ha de dir, però, que tots aquests elements estan muntats de forma que a qualsevol moment es pot procedir a la retirada, si fos necessari, sense que les característiques tècniques del vaixell sofrissin el més mínim.

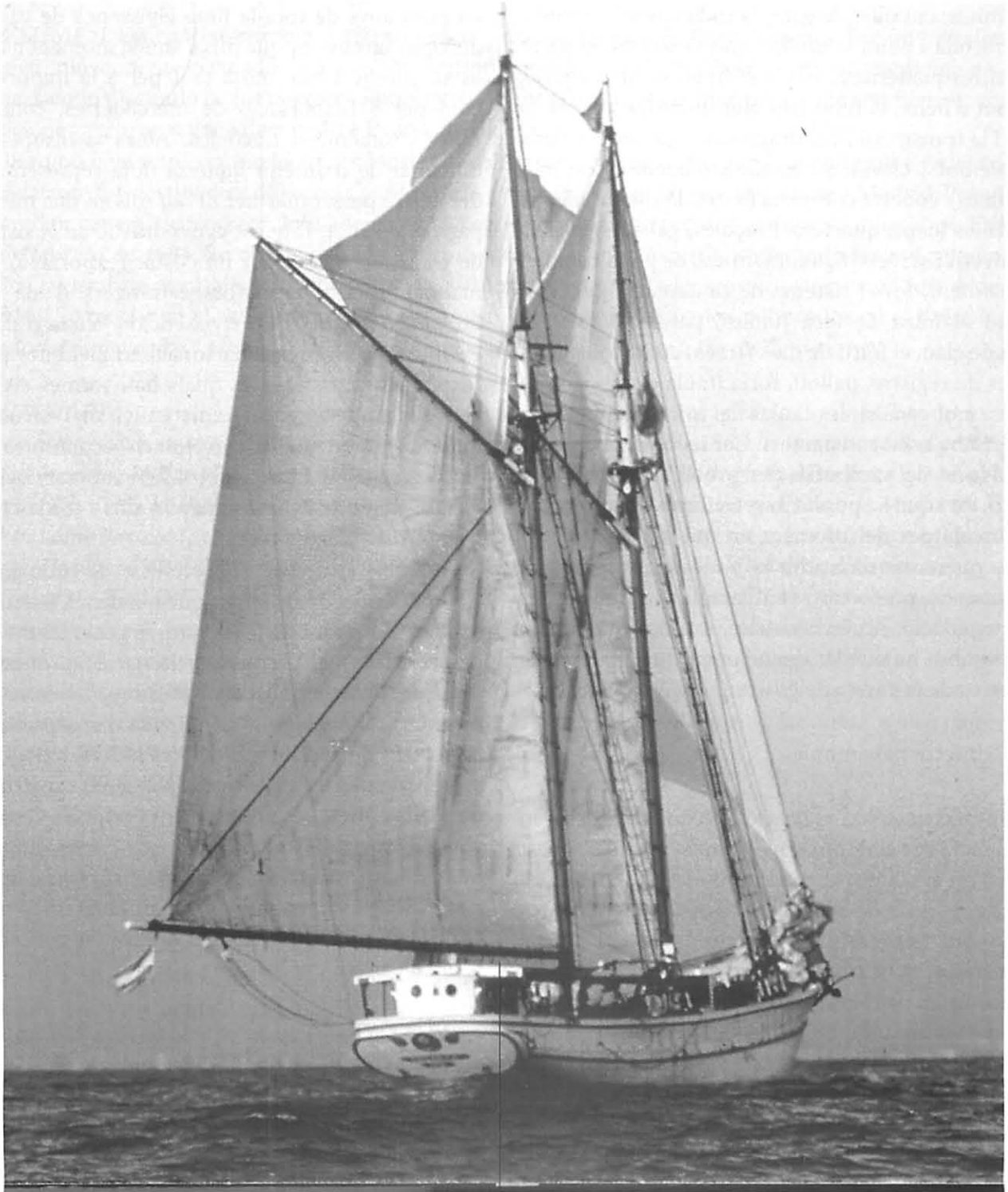
D'altra banda tenim aquelles parts que, tot i que els propietaris han fet un notable esforç per mantenir-les almenys del mateix tipus dels originals, també s'ha de tenir en compte que a bord d'un d'aquests vaixells hi ha tota una sèrie d'elements que per la seua naturalesa requereixen el canvi freqüent. Dins d'aquest capítol podem citar en primer lloc

les veles: cangrees, escandaloses, flocs i trinquetes, fetes d'una tela que no presenta una llarga durada; en segon lloc els diferents i nombrosos caps de tota mena que formen l'eixàrcia de labor ben necessaris per possibilitar les maniobres i dels que tampoc no es pot esperar una llarga durada ja que generalment són de fibres vegetals, com és ara tota la sèrie d'es-cotes, sàgula, amantines, tires de pic i de boca, burdes, ostes, acolladors, etc.; en tercer lloc els caps generalment de ferro utilitzats en l'eixàrcia fixa que

formen part de l'arboradura ja que són elements claus per a la correcta sujecció i dels quals tampoc es pot esperar llargs anys de servei exposats al faig de la mar i altres elements corrosius propis de la intempèrie, entre els quals hi ha els vents del moc, estais, obencs, flexastes i cadenots.

Ens queda, però, la part més important. Es tracta del buc en si, compost d'una multitud de peces generalment de fusta de molt diverses formes i dimensions. En el nostre cas s'ha de fer notar el correcte

manteniment que s'ha seguit per part dels propietaris, a pesar de l'estat llastimós en el qual el varen trobar l'any 1977 quan l'adquiriren. A les esmentades intervencions de prestigiosos mestres d'aixa a València (1978), a cala Rajada (1985) i a Vinaròs (2006 i 2008) se li han restituït o se li han conservat ben encertadament tots aquells elements que per la seua antiguitat, per l'ús intensiu o fins i tot pel mal ús s'havia fet necessari; així que es pot dir que pel que fa al buc en general i més concretament el bauprès, el violí, la polenta, els reforços de la proa (bussardes, columnes, cutxilla), la gata, la roda completa (roda, contraroda i peu), la quilla (amb la soleta), el paramitjal, les quadernes completes (medís i estamenera), el pont d'hèlix, el timó complet (incloses la roda, la pala i la transmissió), el dragant, les gambotes, l'orla (escalemots, clavillers, batalloles, batalloletes, maneguetes), coberta completa (llates, llatons, mallets), escotilles (caps, quarters, braçoles, galiotes), caseta de govern i serveis higiènics, mirall de popa complet i, finalment, tot el sistema de l'entaulat o post que inclou el folro de fora (taules, paraia, cintes), la peça de clau, el folro de dins (traca, contubal, jaient, taules de registre, pallol), l'orla (taula d'embó, escobencs, embornals), les taules del mirall de popa i la coberta ha estat satisfactori. Cal recomanar la nova instal·lació del tambutxo per protegir la baixada al ranxo, tot i que ha perdut la seua funció de protector de l'escala des del moment en què s'ha obert una porta que comunica amb la bodega. En el cas del caramixel, protector i ventilació de la cambra per a la tripulació, no és necessari, a causa que l'accés a la cambra ha quedat degudament protegit des de l'interior de la caseta de govern.

6.- Interès patrimonial

De tot el que s'ha explicat anteriorment es desprèn l'evidència de l'alt interès que la conservació d'aquest vaixell presenta per al patrimoni marítim illenc. Tal vegada es tracta de la primera i possiblement l'única ocasió que es presenti de prendre la iniciativa de la protecció d'un bé representatiu de la nostra història marítima en la figura d'un d'aquells vaixells que durant la quasi totalitat del segle XX foren hereus de la tradició marinera i de construcció naval illenca les quals, establertes des de temps molt antics, culminà en els grans vaixells de vela que pràcticament durant les últimes tres quartes parts del segle XIX cobriren les rutes amb el continent americà i les Filipines.

Recordem que en la dècada dels anys seixanta del passat segle, la flota de vaixells de vela que havia estat ja transformada en motovelers per l'efecte de la instal·lació de motors d'explosió i de la progressiva generalització de l'ús de carburants, va ser a la vegada bandejada pels armadors a causa de l'adopció del sistema de transport massiu del tipus roll-on roll-off, molt més eficient, i per tant competitiu, pel que fa al transport marítim.

Aquestes motivacions estrictament econòmiques portaren com a conseqüència la desaparició en pocs anys de tota la flota eivissenca de vaixells del tipus motoveler que fins a aquell moment havien estat gairebé l'únic mitjà tant per a la importació com per a l'exportació de mercaderies, combustibles i tota mena d'articles. Atesa la insuperable dificultat de mantenir aquesta flota representativa del nostre passat mariner ni tan sols en una mínima part, el resultat d'aquest canvi dràstic en el sistema de transport va ser per un costat l'exportació normalment per compradors estrangers d'una part del patrimoni marítim eivissenc, la venda d'alguns exemplars a empreses nacionals no illenques per a l'explotació turística (les quals han sotmès els vaixells a la modernització i a uns canvis en l'estructura i aparença per motius d'explotació econòmica que els han fet gairebé impossibles de recuperar) i, el que encara és pitjor, l'enfonsament o fins i tot la crema d'alguns altres exemplars.

Tenim ara, doncs, l'oportunitat de protegir un d'aquests vaixells dels pocs que queden, a fi que serveixi de testimoni per a les futures generacions d'un passat en el qual la construcció naval, aprofitant la fusta dels nostres boscos, i el transport comercial marítim, foren els mitjans de vida d'una part prou important de la població de les Pitiüses, alhora que serveix de mostra vivent del sistema de construcció d'aquella època. I és precisament l'empresa Circumnavegaciones Hispania SL la que té, sens dubte, el mèrit d'haver sabut no solament conservar per molts d'anys aquesta peça gairebé única, sinó també mantenir-la en un estat similar al que va ser concebuda fa ara 84 anys.

NOTA: Quan aquest article ja s'havia lliurat per a la seua publicació arribà la notícia de l'enfonsament del Thopaga el vuit de juliol passat camí del port francès de Brest on havia d'arribar per assistir a una concentració de vaixells d'època. Es troba a cent-trenta m de fons al Canal de la Mànega.

ENRIC FAJARNÉS

Tur i el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Ernest Prats García

RESUMEN: Este año se cumple el 150 aniversario del nacimiento de Enric Fajarnés Tur, un investigador ibicenco injustamente olvidado. Nació el 18 de septiembre de 1858, en Eivissa. Estudió medicina en Barcelona, siendo discípulo de los doctores Robert y Rodríguez. Después de unos pocos años en Eivissa, aprobó oposiciones a Correos y fue destinado a Palma de Mallorca.

Allí tomó contacto con intelectuales locales, y colaboró con distintas revistas culturales y científicas. Más adelante fue destinado a diferentes puntos de la geografía española, especialmente a Madrid, llegando a ser director general de Correos. Jubilado en 1923, llegó a ser diputado provincial durante unos años. Falleció el 2 de febrero de 1934. Su obra científica e historiográfica es muy extensa, superando las mil referencias. Publicó revistas de prestigio, y muchos de sus artículos fueron reeditados posteriormente en forma de monografía. Se recoge en el artículo un listado completo de todos los artículos publicados en el *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, a los que se puede acceder fácilmente a través de Internet.

SUMMARY: Summary .- This year is the 150th anniversary of the birth of Enric Fajarnés Tur, an unjustly forgotten ibicenco investigative scientist. He was born September 18th, 1858 in the city of Ibiza. He later studied medicine in Barcelona under the tutorship of doctors Robert and Rodríguez. After later spending a few years back in Ibiza he took employment with the Post Office and was stationed in Palma de Mallorca. While there he came into contact with local intellectuals and collaborated with several cultural and scientific publications. He was subsequently stationed in several other parts of Spain, and while in Madrid became Director General of the Post Office. After his retirement in 1923 he became a member of the provincial government of the Balearic Islands for a few years. He died February 2nd, 1934. His historical and scientific work was very extensive, with over one thousand references. He published several prestigious magazines, and many of his articles were later republished in monographic form. This article includes a list of all the published articles in the *Luliana Archeological Society Bulletin (Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana)*, which can easily be accessed by internet.

UNA MOLT BREU APROXIMACIÓ BIOGRÀFICA

Amb anterioritat, ja vàrem fer un estudi biogràfic dedicat a Enric Fajarnés Tur, i actualment n'estam preparant un altre, actualitzat i ampliat, per a una de les dues obres que està previst que surtin dins d'aquest mateix any dedicades a ell. De tota manera, apuntarem quatre notes bàsiques sobre la seva vida i obra.

Enric Fajarnés Tur va néixer a la ciutat d'Eivissa el 18 de setembre. Era fill de Ramon Fajarnés Ferrer

i de Maria Josefa Tur Llaneres. El 1864 el seu pare morí a l'illa de Santo Domingo, Entre 1868 i 1874 estudià al Col·legi d'Ensenyament Secundari de la ciutat d'Eivissa, que s'havia inaugurat uns pocs anys abans.

Després d'això, es traslladà a Barcelona, per a realitzar estudis de medicina. Allí tengué com a mestres els doctors Bartomeu Robert i Rafel Rodríguez, que marcaren la seua formació i l'endinsaren en el camí

Casa del Carrer Conquista, 1, on va néixer i morir Enric Fajarnés Tur.

del treball científic. Llicenciat en medicina i cirurgia el 1880, retornà a la ciutat d'Eivissa, on treballa com a metge forense. L'any següent guanyà unes oposicions al cos de correus i va ser nomenat Administrador Principal de Correus de Palma de Mallorca. De tota manera, no deixà de treballar com a metge, i pronuncià conferències relacionades amb el tema de la sanitat.

Però el 1882 demanà una excedència i retornà a la ciutat d'Eivissa, on exercí com a metge i va ser nomenat, el 1885, membre de la Junta Municipal de Sanitat. El 1886 reingressà a Correus, i no tornà a exercir més com a metge. Col·laborà amb diferents revistes culturals de Palma de Mallorca, i publicà la primera de les seues monografies. El 1890 es casà amb Antonina Ramon Sellaras, filla del polític i home de negocis Bartomeu Vicent Ramon. Tengueren en total set fills, alguns dels quals moriren quan eren petits. Aquell mateix any va ser traslladat, com a funcionari de Correus, a Palència, i més endavant a Albacete. El 1891 va ser destinat a Madrid, a la Direcció General de Correus. Dos anys després aconseguí retornar a Palma de Mallorca, on hi restà fins el 1907. Aquesta va ser la seua fase de major productivitat, des d'un punt de vista intel·lectual. Arribà a ser director, al mateix temps, de la *Revista Balear de Ciencias Médicas* (entre 1894 i 1905) y del *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* (entre 1894 i 1901). A més, col·laborà amb moltes d'altres publicacions, com a revista Los Archivos de Ibiza, que dirigia el seu amic Josep Clapés. Al llarg d'aquests anys d'estada a l'oficina de Correus de Palma de Ma-

llorca, aprofità per a realitzar diferents millores relacionades amb la comunicació de l'illa d'Eivissa amb l'exterior, i amb la creació de la línia regular entre Eivissa i Formentera.

El 1907 va ser destinat a Madrid, a la Direcció General de Correus. De tota manera, tengué altres destinacions temporals en moments concrets: Còrdova, Barcelona, Melilla... El 1922, quan estava a punt de jubilar-se, esclatà un important conflicte a Correus, que acabà amb Fajarnés apartat del servei per vuit mesos. Finalment, el setembre de 1923 es jubilà com a funcionari de Correus, amb seixanta-cinc anys d'edat.

Retornà a Eivissa, i el seu nom començà sonar com a candidat a diputat provincial pel partit liberal. Després de la proclamació de la dictadura de Primo de Rivera acabà, malgrat els seus esforços per a evitar-ho, sent designat diputat provincial pel delegat del govern a Eivissa. Ocupà el càrrec entre els anys 1925 i 1928, en que dimití al·legant raons de salut. En retornar a Eivissa, aprofità el temps per a dedicar-se a reeditar, en forma de monografies, moltes de les seues obres anteriors. També mantengué una àmplia correspondència amb Antoni Maria Alcover, al que havia conegut en el seus anys de col·laborador del *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*. Els darrers anys de la seua vida els passà entre la seua casa natal, Dalt Vila, i una altra que tenia al poble de Santa Eulària. El dia 2 de febrer de 1934 morí, a la mateixa casa on havia nascut, al carrer Conquista. de Dalt Vila, Tenia setanta-cinc anys d'edat. Era vidu, i deixà quatre fills: Enrique, Augusto, Gaudalpe i Purificación.

LA SEUA OBRA

A hores d'ara, no es coneix encara el nombre d'articles i monografies publicats per aquest autor, donada la gran quantitat de publicacions en que col·laborà. Una primera classificació ens permetria diferenciar entre les seues obres publicades a revistes científiques i historiogràfiques, i aquelles que aparegueren en forma de monografia. De tota manera, aquesta classificació és, en part artificial. La gran majoria de les seues monografies recullen textos que l'autor havia publicat anteriorment a revistes. A aquestes reedicions Fajarnés solia afegir un estudi introductori i unes conclusions, que permetien

donar unitat a uns textos publicats, de vegades, a revistes diferents.

El nombre total d'obres publicat per Enric Fajarnés Tur ens és, avui dia, desconegut. Un recull bibliogràfic sobre ell publicat l'any 1970 recollia fins a 936 referències de publicacions de caire científic i historiogràfic. De tota manera, a ell hi ha mancances, entre d'altres tots els articles que publicà 43 articles. Si a això trobam d'altres referències que hem anat localitzant al llarg dels anys, es pot dir, sense perill d'errar, que arribà a més de 1000 referències, entre monografies i revistes científiques i historiogràfiques.

FAJARNÉS I EL BOLETÍN DE LA SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA LULIANA

No és aquí el moment de ressaltar la importància d'aquesta publicació, que és, actualment, la segona més antiga a l'Estat Espanyol, després del Boletín de la Real Academia de la Historia. Va néixer a Mallorca l'any 1885, amb la intenció de donar a conèixer la Sociedad Arqueológica Luliana, i servir de nexa de comunicació entre els seus socis. Si la finalitat, en un principi, era difondre la figura de Ramon Llull i intentar crear un museu arqueològic, amb el pas del temps aconseguí convertir-se en el referen cultural del seu moment, amb col·laboracions d'autors tant destacats, com Antoni Maria Alcover, Llorenç Ribet, Josep Maria Quadrado, Baromeu Ferrà, Estanislau de Koska Aguiló...

A aquesta publicació hi col·laborà Enric Fajarnés un llarg període de temps, en concret des de l'abril de 1886 fins el gener de 1901. A més, el 1895 entrà a formar part de la Junta de Govern de la *Sociedad Arqueológica Luliana*, i el mateix any passà a dirigir la revista, junt amb Eusebi Pascual, fins el gener de 1901

Fer un còmput numèric exacte dels articles publicats per Enric Fajarnés Tur al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* és molt difícil. Podem comptar les vegades que apareix la seva firma, i ens trobarem amb un total d'uns 220 articles. Però s'ha de tenir present una sèrie de factors que poden fer canviar el seu nombre.

Per un cantó, hi ha determinats articles que apareixen, en diferents parts, a diferents números. S'ha de dir que són els menys.

Per l'altre, Fajarnés es dedicà també a crear veritaderes seccions dins la revista, que, sota el mateix títol, podien recollir diferents articles. El cas més emblemàtic seria *Curiosidades históricas*, que arribà a recollir més de 330 entrades diferents.

També hi ha un altre condicionant. Mentre que les seves col·laboracions dels primers anys són articles en el sentit més estricte de la paraula, a partir d'un determinat moment comença a publicar també transcripcions documentals, sense cap tipus de comentari.

COM CONSULTAR EL BOLETÍN DE LA SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA LULIANA

A la biblioteca del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hi ha una important col·lecció de números d'aquesta revista, però, de tota manera, és incompleta, especialment pel que fa als seus primers anys, que va ser el moment en què Fajarnés publicà els seus articles.

Per sort, el Ministeri de Cultura ha procedit a la digitalització de tots els números d'aquesta publicació entre els anys 1885 i 1921.

Es poden trobar a: http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda_referencia.cmd?campo=idtitulo&idValor=942.

Per tant, qualsevol personat interessada pot accedir a l'adreça que acabam d'indicar, seleccionar l'any i el número, i davallar el document en format PDF.

Més endavant hi ha un llistat de tots els articles que Enric Fajarnés Tur publicà al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*. De tota manera, tots els que tinguin interès en consultar un índex complet dels articles publicats entre els anys 1885 i 1921 a l'esmentada revista el poden trobar a aquesta altra adreça: <http://fabian.baleaerweb.net/post/41027>.

ARTICLES D'ENRIC FAJARNÉS TUR PUBLICATS AL BOLETÍN DE LA SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA LULIANA (1886-1901)

1886

núm. 31 (abril)
De los jesuitas en Ibiza

núm. 36 (juny)
El Oratorio de los Porches (Ibiza)

núm. 40 (agost)
Cuatro palabras sobre unas osamentas halladas en la Capelleta (Ibiza)

1887

núm. 51 (febrer)
Saqueo de Ibiza en 1518

núm. 53 (març)
De los jesuítas en Ibiza II (continuación)

núm. 56 (abril)
Privilegio de vituallas concedido a los ibicencos en 1343 por Pedro IV de Aragón

núm. 58 (maig)
De los jesuítas en Ibiza III (continuación)

1889

núm. 99 (abril)
Antiguas industrias de la isla de Ibiza, I, Fábricas de curtidos

núm. 107 (agost)
Noticia de algunas monedas romanas halladas en la isla de Ibiza

núm. 108 (agost)
Seqüía en Ibiza en 1846

núm. 112 (octubre)
Sobre el derecho llamado de "Cap de Pont"

núm. 114 (novembre)
La cofradía de la Esperanza en Ibiza

1890

núm. 122 (maig)
Insignias de los Jurados de la antigua Universidad de Ibiza

núm. 124 (juliol)
Antiguas industrias de Ibiza. La pesca

1892

núm. 145 (abril)
La iglesia de la Cala en Ibiza

núm. 146 (maig)
El Arzobispo Samaniego en Ibiza en 1726

núm. 147 (juny)
Los funerales de Felipe V en Ibiza

núm. 148 (juliol)
La escuadra del Marqués de Villafranca en Ibiza

núm. 153 (deseembre)
Robo en la Universidad de Ibiza en la noche del 19 de Abril de 1680

1893

núm. 157 (abril)
Origen de la devoción a San Roque en la isla de Ibiza

núm. 158 (maig)
La instrucción en Ibiza durante los siglos XVI y XVII

núm. 160 (juliol)
El lazareto del Pas Estret en Ibiza en el siglo XVII

núm. 164 (novembre)
Política económica de Ibiza en el siglo XVII

núm. 165 (deseembre)
Capitols de política y bon govern de la illa de Iviça (Ibiza) fets en 1655

1894

núm. 169 (abril)
Un virrey y dos obispos en Ibiza en 1673

Enric Fajarnés Tur, segons el retrat exposat a la galeria de fills il·lustres de l'Ajuntament d'Eivissa.

núm. 170 (maig) <i>La iglesia de S. Vicente Ferrer fundada en Ibiza en 1591</i>
núm. 171 (juny) <i>La iglesia de S. Vicente Ferrer fundada en Ibiza en 1591 (conclusión)</i>
núm. 172 (juliol) <i>Nafragio del navío San Nicolás de Bari en Ibiza en 1650</i>
núm. 173 (agost) <i>Comunidades religiosas en Ibiza - La iglesia de San Francisco en el siglo XVII</i> núm. 174 (setembre) <i>Vicarias foráneas perpetuas erigidas en Ibiza en 1662</i>
núm. 175 (octubre) <i>Antiguas costumbres ibicencas. Los entierros en el siglo XVII</i>
núm. 177 (deseembre) <i>Antiguos naufragios en las costas de las islas Pythiusas durante el siglo XVII</i>

1895

núm. 180 (març) <i>Autoridades de Mallorca durante la ocupación del reino por Pedro IV (1343 - 1346)</i> <i>Antiguas costumbres ibicencas. La fiesta de S. Juan en 1548</i> <i>Sobre invenciones industriales en Mallorca</i>

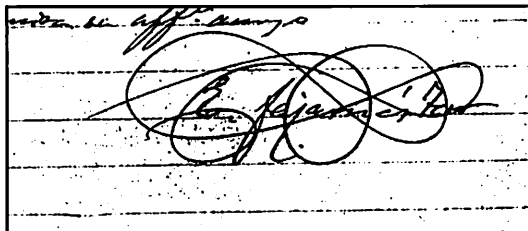

Fotografía d'Enric Fajarnés Tur.

núm. 181 (abril) <i>Cosecha de granos en Mallorca, en 1612</i> <i>Sobre la rebelión de Menorca en 1463</i> <i>Irrupción de moros en Portmany, de Ibiza, el año 1383</i> <i>Nombramiento de Almirante de Ibiza (1618)</i>
núm. 182 (maig) <i>La población de Mahón en 1642</i> <i>Propósito de los holandeses de apoderarse de Ibiza en 1629</i> <i>Invenciones industriales antiguas en Mallorca, III y IV</i> <i>Santas reliquias conducidas de Caller a Ibiza en 1644</i>
núm. 183 (juny) <i>Inundaciones de las salinas de Ibiza en el siglo XVII</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, V</i>
núm. 184 (juliol) <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII</i> <i>Hallazgos arqueológicos más notables en España en 1894</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, VI, VII y VIII (siglos XV, XVI y XVII)</i> <i>Comercio de mulas en Ibiza en el siglo XVI</i>
núm. 185 (agost) <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII, IV y V</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, IX y X (siglo XVI)</i>
núm. 186 (setembre) <i>Descubrimiento de diez y ocho cráneos en una cueva de Porreras (Mallorca - 1895)</i> <i>Escuela de artilleros en Mallorca en el siglo XVII</i> <i>Antiguas costumbres ibicencas. La venta de la sal (siglo XVI)</i>
núm. 187 (octubre) <i>Libro de las ordinaciones de Ibiza en 1751</i> <i>Los mallorquines y el hospital de la Corona de Aragón en Madrid (1658)</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XI a XIII (siglo XVI)</i>
núm. 188 (novembre) <i>Ruina y abandono de la villa de Mahón en 1546</i> <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII, VI y VII</i> <i>Antiguas costumbres ibicencas. Las pagas de los soldados difuntos</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XIV a XVI (siglo XVII)</i>
núm. 189 (deseembre) <i>El Tribunal del Santo Oficio de Mallorca en 1564</i> <i>Hallazgos de monedas romanas en la isla de Ibiza</i> <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII, VIII y IX</i> <i>Cartas sobre la fundación del Colegio de Jesuítas en Mallorca (siglo XVI), por D. Enrique Fajarnés</i>

1896

<p>núm. 190 (gener) <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII, X</i> <i>Fundación de la cátedra de Sagrada escritura en Mallorca</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XVII a XXI (siglo XVI)</i></p>
<p>núm. 191 (febrer) <i>Consulado de Niza en la isla de Ibiza (1516)</i></p>
<p>núm. 192 (març) <i>Jurisdicción en las causas sobre diezmos de Mallorca (1574)</i> <i>Consulado de Génova en la isla de Ibiza (1496)</i> <i>Curiosidades históricas: Licencia para buscar minas de oro (1517); Naufragio y saqueo de un galeón (1576); Milagro atribuido a Ramon Lull (1623); Prohibición de tocar la campana d'en Figuera (1624); Fundación del Convento de las Capuchinas (1662); Viaje atrevido en un barco de cuero desde Argel a Palma (1663); Obligación de los caballeros de declarar en casa de los jueces (1689); Depósito de prendas en la casa del Ban (1698)</i></p>
<p>núm. 193 (abril) <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XXII a XXV (siglo XVI)</i> <i>Suspensión de relaciones entre Ibiza y Brisch (1305)</i> <i>Curiosidades históricas: Primera casa de los prohombres de Lluchmayor (1365); Estado económico de la Universidad de Mallorca (1486); Progresos de la escuela de Randa (1588); Cautiverio y rescate del patrón Gassa (1632); Prohibición de insacular abogados sin tener 3 años de práctica (1693) Fundación de los capellanes regulares de San Cayetano (1712)</i></p>
<p>núm. 194 (maig) <i>Fomento de la cría caballar en la isla de Mallorca (siglos XV a XVII)</i> <i>El comercio de sal de Ibiza en el reino de Nápoles (1485)</i> <i>Curiosidades históricas: Real privilegio por la superior elaboración del pan (1313); El capitán del navío del muelle de Portopí y de la ribera (1394); Personas que debían servir en Mallorca los consulados extranjeros (1490); Socorros a los pobres que se morían de hambre (1495); Tres corsarios moros temibles en aguas de Mallorca (1529); El paseo de la muralla (1575); Rescate del hijo del Virrey de Sicilia cautivo en Argel (1609); Quema de la cera del "sagell" todos los años el 9 de mayo (1668); Fundación de la cátedra de</i></p>

Firma d'Enric Fajarnés Tur.

<p><i>Derecho Romano en Mallorca (1675); Reclamación de la escuadra francesa sobre presas (1679); Cosecha de granos y legumbres en la isla de Mallorca (1732 a 1736)</i></p>
<p>núm. 195 (juny) <i>Algunas excomuniones curiosas en el Reino de Mallorca (siglos XIV al XVI)</i> <i>Sobre fundar una Cofradía de Nuestra Señora de Lluch en Ibiza (1691)</i></p>
<p>núm. 196 (juliol) <i>Sobre la iglesia de la Universidad de Mallorca (siglos XV al XVII)</i> <i>Los pórticos de la plaza de Santa Eulalia (siglos XVI y XVII)</i> <i>Curiosidades históricas: Defensa de Mallorca contra la armada de Bona (1392); Apresamiento de barcos mallorquines por un corsario castellano (1455); Asedio de la isla de Mallorca por los corsarios bretones (1497); La casa de las escuelas lulianas (1501); Fundación de la Cofradía de la Sangre en el Hospital de Palma (1556)</i></p>
<p>núm. 197 (agost) <i>La guerra entre ibicencos y argelinos en el siglo XVII, XI</i> <i>Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XXVI a XXX</i> <i>Curiosidades históricas: La población escolar en el monte de Randa (1566); La limosna de la misa (1569); Sobre los trabajadores de la fortificación (1575)</i></p>
<p>núm. 198 (setembre) <i>Población eclesiástica de la ciudad de Palma en 1720</i> <i>La escuadra del almirante Oquendo en Mallorca 1638, por D. E. Fajarnés</i> <i>Curiosidades históricas: Las salinas de Santanyi (1593); Las campanas y los campaneros de la Seo de Mallorca (1594); Fortificación y defensa de los puertos de Cabrera y Porto Petro (1607); Jurisdicción del Procurador Real sobre naufragios (1615); Oposición al establecimiento de una Cancillería en Mallorca (1624); Sobre el Regente mallorquín del Consejo de Aragón (1625); Regalo de productos mallorquines a los señores del Consejo de Aragón (1651); Comercio de los mallorquines con los moros (1662); Diferencias entre los eclesiásticos y los jurados de Mallorca (1667)</i></p>
<p>núms. 199, 200 i 201 octubre, novembre i desembre) <i>Funcions dels corredors de coll (siglo XVI)</i></p>

1897

<p>núm. 202 (gener) <i>Una presa del capitán Calafat en 1684, por D. Enrique Fajarnés</i> <i>Protesta contra la fundación del Colegio de Jesuítas de San Martín (1631)</i> <i>Curiosidades históricas: El órgano de la iglesia de Santa Eulalia (1498); Los molinos de Santa Catalina Arrabal de Palma (Siglo XVII); Construcción de una torre en Cap de Becar (1588); Nombramiento de lugarteniente de juez executor (1675); Una presa de 2 barcos con trigo y 23 esclavos hecha por el patrón J. Durán (1678)</i></p>
---

núm. 203 (febrer)

Fundación de la cátedra de Hebreo en Mallorca (1692)
Curiosidades históricas: El fundidor de la Universidad de Mallorca (1686); Fabricación del pan de munición (1714); Las nevadas de 1788 y 1789 en la isla de Mallorca; Destrucción del ganado de Lluchmayor por un perro salvaje (1376); Juegos prohibidos en Mallorca (1395); Extracción clandestina de esclavos y otras cosas prohibidas (1469)

núm. 204 (març)

Concesiones a los caballeros de la isla de Ibiza (1304)
Dels cavalls armats en lo regne de Mallorques (siglos XIV al XVI)

núm. 205 (abril)

Guerra de Sucesión. Secuestro de bienes en Mallorca (1706)
Curiosidades históricas: La procesión del Jueves Santo (1777); Prohibición de vender y prestar a los hijos de familia (1572); Penas corporales y pecuniarias (1607); Inmunidad eclesiástica de los músicos de la Seo de Mallorca (1721)

núm. 206 (maig)

Derecho sobre las presas que pagaba Ibiza, concedido a los mallorquines en 1496
Sobre la costumbre de poder llevar armas los que acompañan mujeres (1365)

núm. 207 (juny)

Los judíos de Porreras, atropellados por el pueblo y amparados por el Virrey (1376)
Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XXXI a XXXIII

núm. 208 (juliol)

Sobre la publicación de la Historia de Mallorca (siglos XVII y XVIII)
Sobre la beata Catalina Thomás (14 documentos del siglo XVII)

núm. 209 (agost)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. I Ordinacions dels Pintors (1486)
Curiosidades históricas: Inquietudes por la llegada a Mallorca del Virrey Blanes (1482); Preparativos para recibir en Mallorca la reina de Nápoles (1502); Publicación de los edictos del Virrey después de leerlos los Jurados (1578); Sobre la construcción de once torres para defensa de Mallorca (1584); Limosnas a los pobres de la cárcel (1607)

núm. 210 (setembre)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. II Ordinacions dels Aluders (1499)
8. Curiosidades históricas: Persecución de buques mallorquines por una fragata mora (1612); Extradicción de delincuentes (1623); Contra las nuevas fundaciones de monjes y frailes (1649); Moros tahoneros (1681)

núm. 211 (octubre)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. III Ordinacions dels Corredors de Coll (1482-1486)
Curiosidades históricas: El comercio de trigo y sus peligros a principios del siglo XVII (1608); Apresamiento de la nave Santa Cruz Capitana de Mallorca (1683); Reforma del derecho llamado "Dret de foraster" (1687); Derechos de embarque de mercaderías en buques franceses (1702); Petición de los regidores para asistir a las sesiones con espada (1719); Indulto a los delinquentes que sentaren plaza en el Regimiento de Dragones (1719); Preferencia de las doncellas mallorquinas a la dote que dejó en Roma Constantino del Castillo (1720)

núm. 212 (novembre)

Captura de "Treufoch", asesino del Dr. Berga (1619)
Curiosidades históricas: Temores de una invasión en Alcudia (1376); Puente de 30 pilares y 800 pasos de largo para las fortificaciones de Palma (1578); El convento de S. Bartolomé de Inca destruido por los meteoros (1596); El traje de los Alcaldes mayores y de los regidores (1720); Construcción del cuartel de Dragones en la ciudad de Palma (1722); Talas para construir buques de guerra y sus perjuicios (1769)

núm. 213 (deseembre)

La Inmaculada Concepción de Nuestra Señora, patrona universal del Reino de Mallorca (siglo XVII)
Santa Bárbara, patrona de la ciudad de Palma (siglo XVIII)

BOLETÍN
 DE LA
 SOCIEDAD ARQUEOLÓGICA

LULIANA

REVISTA DE ESTUDIOS HISTÓRICOS

DIRIGIDA POR

ENRIQUE FAJARNÉS Y ROSARIO PASCUAL

AÑOS XI Y XII.—1895 Y 1896

TOMO VI

PALMA DE MALLORCA

Establecimiento tipográfico de Felipe Guasp
 1896

Portada de l'índex del Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana, corresponent als anys 1895 i 1896, quan Fajarnés n'era el director.

Curiosidades históricas: Licencia para importar ganados en Mallorca sin derechos (1722); Protesta contra el nombramiento de Juez del Consulado de Mar (1726); La procesión de la Conquista de Mallorca (1732)

1898

núm. 214 (gener)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. IV Ordinacions dels bonaters (1483)

El Notariado en el Reino de Mallorca

Curiosidades históricas: La seguridad personal en La Pobra (1725); Sobre la iglesia de San Nicolás de Portopí (1728); Condiciones higiénicas del barrio del Santo Cristo del Rincón (1734); Apresamientos hechos por el Patrón Ramón Serra (1724); Las torres - depósitos de pólvora en la ciudad de Palma (1730); Construcción del retablo mayor de la iglesia del Socorro (1745); El platillo de San Antonio en el Banco del aceite (1775); La biblioteca y los bibliotecarios de la Universidad literaria (1775); Soldados tenderos en Palma (1775); Contra los pájaros perjudiciales a la agricultura (1776); Excavaciones en el suelo de Palma para buscar minas de azogue (1784); El puente de la cuesta de la Catedral (1787)

núm. 215 (febrer)

Festejos por beatificaciones y canonizaciones en la ciudad de Mallorca (siglos XVII y XVIII)

Curiosidades históricas: La venta de moros en Palma (1719); Captura del ganado salvaje por los perros (1727); Protesta por llamarse a un abogado cónsul de los militares (1744); Fundación de dos escuelas en el Convento de Mínimos de Palma (1762); Escrutinio de ganado hecho en la isla de Mallorca (1765)

núm. 216 (març)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. V Ordinacions dels foners (1476)

Prisión del Prior del Carmen y protesta de los Jurados (1638)

Curiosidades históricas: Devoción a Sta. Rita de Casia en Mallorca (1791); Separación de las ermitañas de las arrepentidas en Palma (1792); Los molineros de viento en la Quartera (1796); Un permiso especial de embarque de mulas para Ibiza (1796); Un oficial mallorquín que estuvo en la defensa de Tolón (1796); Sentencia contra el clero del Hospital sobre salir con la cruz alzada (1796); Ruina de la torre d'en Figuera (1797); Prohibición de fabricar helados (1798); Fábrica de "La Galera" para reclusión de mujeres escandalosas (1727); Un generoso comerciante de trigo de origen marroquí (1800)

núm. 217 (abril)

Sobre invenciones industriales antiguas en Mallorca, XXXIV a XXXVI

Sobre la publicación de los privilegios del Reino de Mallorca (1573-74)

Curiosidades históricas: El diezmo del ganado en Mallorca (1725); El Prior de Ntra. Sra. de Itria Fr. A. Frau (1733); Privilegios que gozaban los Nobles de Mallorca (1788); Noticias sobre Fr. Junípero Serra misionero mallorquín (1789)

núm. 218 (maig)

Traslación de la Universidad de Mallorca al Colegio de Montesión

Inventario de la Iglesia mayor de Santa María (hoy Catedral de Ibiza) en 1626

Ferrer Cresques, médico judío mallorquín del siglo XIV

Curiosidades históricas: Ofrecimientos para conseguir la cesión de terrenos de Bellver (1786); Reparación de los caminos reales de la isla de Mallorca (1610); Cosecha de granos en Mallorca (1767); Conducta de los corsarios en el puerto de Palma (1719); Sobre la costumbre de sentarse el Abad de la Real al lado del Regidor decano (1720); Juramento del batidor de moneda (1721); Cosecha, consumo y comercio de trigo en Mallorca (1722); Derechos de extracción de frutos de la isla de Mallorca (1722); Sor Ana María del Smo. Sacramento del C. de Santa Catalina de Sena (1731)

núm. 219 (juny)

La Creu major de la Iglesia de Santa Maria de Iviça (Ibiza) (1499)

Arbitrariedades contra un judío en la villa de Sineu (1346)

Portada del primer número del Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana, corresponent al gener de 1885.

Curiosidades históricas: Aplicación de los bienes confiscados a los hebreos de Mallorca a los gastos de la guerra de Cataluña (1684); La misa en el oratorio de la Piedad (1744); Fundación de la cátedra de Matemáticas en la ciudad de Palma (1786)

núm. 220 (juliol)

Una carta inédita del médico Orfila

Dret de Sagell, por D. Enrique Fajarnés

Datos sobre el Call de los judíos de la villa de Inca (1392)

Curiosidades históricas: Orden de embargo a los deudores del converso Jaime Guitard (Jaffuda Salués) (1392); Obras en la Seo de Mallorca (1596); Construcción de una carnicería en la Plaza del Mercado (1606); El juego en la villa de Muro (1679); Prohibición del juego de la Auca y demás juegos de embite (1749); Las cadenas de Cort (1793); Altares en el cementerio del Camp Roig (1797); Pórticos del gremio de tragineros en la ciudad de Palma (1798)

núm. 221 (agost)

Jussef-ben-Barahon, rabí de la escuela de los judíos de Mallorca: su familia y sus bienes (1392), por D. Enrique Fajarnés

El Santuario de Lluch en la isla de Mallorca (siglos XVI al XVIII)

Curiosidades históricas: Resolución sobre negocios de Hanina y su hijo Hayon, judíos de Inca (1347); Salvoconducto de dos moros de Fez para salir de Mallorca (1376); Donación de terrenos para emplazar el Hospital de la Misericordia (1678); Licencia de vender carnes en la casa de la Inquisición para los presos en las cárceles secretas (1678); Sobre el martirio del mallorquín Pedro Borguny (1697); Osario del convento de S. Francisco de Paula (1766)

núm. 222 (setembre)

Sobre el robo de la Judería de Inca (1392)

Emigración de sacerdotes franceses a la isla de Mallorca en 1792

Curiosidades históricas: La Casa de la Piedad de Mallorca (1594); Carta del Rey a los Jurados de Mallorca sobre la muerte del Dr. Berga (1619); Acuerdo del Grande y general Consejo sobre un auto de fé celebrado contra 50 judaizantes mallorquines (1679); Servicios prestados por los Trías en la isla de Cabrera (1720); Plantaciones de árboles en las plazas de Palma (1725); La limpieza pública en Palma (1747)

núm. 223 (octubre)

Cofradía de los conversos del judaísmo fundada en Mallorca en 1404

Donación del Obispo Rubio al Hospicio de Mallorca (1795)

Curiosidades históricas: Sobre la venta de ropas que fueron de los judaizantes mallorquines (1679); Patriotismo de los médicos de Palma (1770)

núm. 224 (novembre)

Robo de varias cantidades de doblas de oro a unos judíos mallorquines (1373)

núm. 225 (deseembre)

Reclamación de Mallorca al rey de Granada sobre aprensamiento de conversos y robo de sus mercaderías (1392)

Sobre la publicación de la Historia de Mallorca (siglos XVII y XVIII)

Curiosidades históricas: Sobre la conducción de aguas sucias en la ciudad de Palma (1775); Cobranza y reparto de lo confiscado a los judaizantes mallorquines (1679); Exención de quintas a favor de los cirujanos (1727); Carencia de pan en Sóller (1748); Establecimiento del alumbrado público en la ciudad de Palma (1788); El oratorio de la Paz (1797)

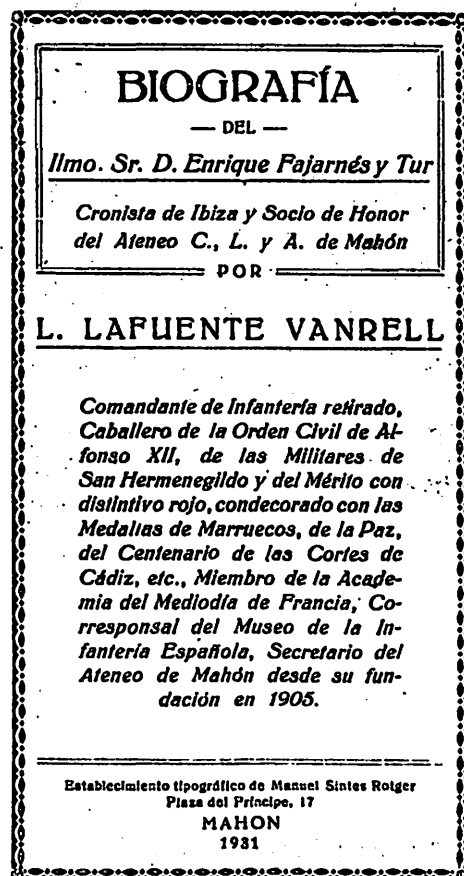
1899

núm. 226 (gener)

Disposiciones de Alfonso III de Aragón sobre los judíos de Mallorca (1288)

Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. IV Ordinacions dels Carnicers (1485)

Curiosidades históricas: Una familia de cirujanos del Morbo de Mallorca (1666 - 1728); Nombramiento de albeytar, visurador de ganado (1724); Establecimiento en Mallorca de los Monjes de la Trapa (1797); Colocación del retrato de M.C. Soler entre los varones ilustres de Mallorca (1798)

Portada de la biografía que Lorenzo Lafuente Vanrell dedicà a Enric Fajarnés Tur el 1931.

núm. 227 (febrer)

Sobre el culto de San Cabrit y San Bassa en la isla de Mallorca (siglo XVIII)

Los judíos mallorquines bajo la protección real en 1393

Curiosidades históricas: La alcantarilla de la Rambla construida en el siglo XVII (1680); El Santo Oficio y los compradores de bienes de judaizantes (1680); Suplicación de D. Fernando García, médico aragonés, para establecerse en Mallorca (1551); Creación de un rastro en Mallorca como los de Castilla (1615); Las notificaciones en los pleitos entre militares (1629); Una visita sanitaria a varios pueblos de Mallorca (1657); J. Meynardí, cirujano y secretario de la Universidad de Puigpuñent (1791)

núm. 228 (març)

La Aljama hebrea de Mallorca en el siglo XIV

Curiosidades históricas: Ofrecimientos a los conversos de Valencia para poblar Mallorca (1463); Mallorca, hospital de las escuadras del Mediterráneo (1603); Los caballeros encargados del gobierno del Lazareto de Palma (1787); Perjuicios para la salud pública de las adoberías (1735)

núm. 229 (abril)

Emigración de los judíos y conversos de Mallorca después de la matanza del Call (1392)

Fundación de los hospitales de Manacor y Felanitx en 1790

Notas de Antropología, I a VII

Curiosidades históricas: Un pregón contra los judaizantes de Mallorca (1393); El cirujano francés G. Camas en Palma, desde 1631; Derecho llamado de llenarol, establecido por los pelayres de Mallorca (1612); La acequia del Borne (1789); El retrato del Obispo Talladas (1802); Los emigrados franceses en Mallorca (1798); Recuerdos del Oratorio de San Cristóbal (1800); Establecimiento en Palma de un Consulado de Mar y Tierra (1800); Más datos sobre la fiesta de la Conquista de Mallorca (1802); Bailes de máscaras para el pago del alumbrado público (1803); Caza de un falucho mahonés por un corsario (1813); Establecimiento de las hijas de la Caridad en el Hospital de Palma (1815); Defunción del Paborde B. Jaume (1844)

núm. 230 (maig)

Orden de Pedro IV de Aragón disponiendo que los judíos de la villa de Inca viviesen separados de los cristianos (1346)

Hospital para convalecientes en Palma, fundado por el Obispo Rubio en 1788

Capitols de les aygues y sequia d'en Baster publicats en 1402

Curiosidades históricas: Incorporación a la Corona del oficio de Bayle del Pla de Mallorca confiscado a G. Cortés (1683); Franqueza concedida al médico del convento de Capuchinos (1680); Estadística y reconocimiento de viajeros en Palma (1817); Castigos a los caballeros de San Juan y satisfacciones a Mallorca (1635); El Dr. M. Miralles, distinguido abogado mallorquín (1613); La caridad domiciliar establecida en Campos (1817); Limpia de la acequia d'en Baster (177..); Oficiales de las milicias urbanas de Palma de Mallorca (1794); La alcantarilla de la calle de Morey en Palma (1774)

núm. 231 (juny)

Un período interesante de la vida del médico Orfila
Ordinacions sobre amerar llins y cantum en les viles de Mallorca fetes en 1513,

Cartas reales sobre los laudemios de los bienes confiscados a los judíos de Mallorca (siglo XVII)

Curiosidades históricas: Nombramiento del Arzobispo Laso para Virrey de Mallorca (1606); Leva de 500 hombres en Mallorca para pasar a Italia (1634); Prohibición de reconocer los navíos en los puertos de Mallorca (1655)

núm. 232 (juliol)

Censo médico de Palma en 1770

Notas de Antropología VIII a XIV

Privilegio de Pedro IV de Aragón para poder dar tortura a los judíos de Mallorca (1364)

Curiosidades históricas: Fundación de un monasterio en el palacio real de Sineu (1581); Sobre el establecimiento en Mallorca de Juez de apelaciones (1606)

núm. 233 (agost)

Mestre Jordi, médico mallorquín del siglo XIII

Orden autorizando a David Cardoso Núñez, judío de Mamora, para expedir patentes de Sanidad (1771)

Lavaderos públicos de Palma en casas particulares (1803)

Curiosidades históricas: La paz entre Angladas y Rossinyols (1606); Donación a la Universidad de Mallorca de 5 piezas de artillería (1653)

núms. 234, 235 i 236 (setembre, octubre i novembre)

Reforma y embellecimiento de la ciudad de Mallorca (1595)

Curiosidades históricas: Una carta real sobre la fiesta de la conquista de Mallorca (1656); R.O. para que se admitan en la Audiencia escritos sin firma de letrados (1581); Incompatibilidades de los Relatores en los pleitos de sus hijos (1658); Derribo de un trozo de muralla y ensanche del Colegio de Montesión (1677); Fortificacions de la isla de Mallorca (1679); Peligros que ofrecen para la salud los depósitos de inmundicias (1720); La acequia de la calle del Mar en la ciudad de Palma (1737); Inventario de la capilla del Beato Ramón Llull (1744)

núm. 237 (deseembre)

El Dr. Roig, médico mallorquín del siglo XVII, por D. Enrique Fajarnés

Primeras disposiciones de Pedro IV de Argón sobre los judíos de Mallorca (1343), por D. Enrique Fajarnés

Revista de ciencias etnográficas españolas (1899), por D. Enrique Fajarnés

Curiosidades históricas: Insalubridad de las tintorerías de la calle de los Olmos (1715); Nuevos datos sobre la fiesta de la Conquista de Mallorca (1801); Higiene de la calle de S. Pedro (1803)

1900**núm. 238 (gener)**

El Dr. Clar, médico mallorquín del siglo XVII

Nombramiento de Paborde de la isla de Ibiza (1667)

Consulados extranjeros en Mallorca (siglo XVII)

Protesta contra la confusión de las artes nobles y mecánicas (1800)

<p><i>Curiosidades históricas: Abusos de los escribanos (1582); Abolición de exenciones para servir oficios públicos (1636); Deuda abrumadora del Reino de Mallorca en 1647</i></p>
<p>núm. 239 (febrer) <i>Asociaciones gremiales en Mallorca durante la Edad Media. VIII Ordinacions dels traginers de garrot (1496)</i> <i>Piratería francesa en 1596</i> <i>Curiosidades históricas: Lo que se practica al entrar un cofrade en el gremio de medidores (17.. ?); El canónigo P. J. de Puigdorfilá, Rector de la Universidad literaria (1754); Informe médico sobre la limpia de la Acequia de la Atarazana (1780)</i></p>
<p>núm. 240 (març) <i>Fiestas de toros en Palma en el siglo XVIII</i> <i>El comercio de trapos y la salud pública en Palma a principios de siglo (1804)</i> <i>Curiosidades históricas: Oposición al establecimiento de un Lazareto en las islas de Mallorca, Cabrera e Ibiza (1799); Evacuación y limpia de letrinas en la ciudad de Palma (1787)</i></p>
<p>núm. 241 (abril) <i>Documentos acerca de las aguas de la fuente de la villa de Palma de Mallorca (siglos XV - XVII)</i> <i>Una invasión de moros en Artá y Manacor en 1611</i> <i>Curiosidades históricas: Producto de los bailes de máscaras (1800); Mestre Barthomeu, dentista del rey de Mallorca (1385); El cirujano Jaime Guarinos (1778); Un entierro en el Lazareto de Palma (1722); Una carta de Segovia sobre S. Alonso Rodríguez (1805); Disgustos entre el Ayuntamiento de Palma y el Colegio de Cirujanos (1759); Tarifa de la carne de cerdo en el mercado de Palma (1795); Precauciones para impedir la introducción de ganado con viruela en la isla de Mallorca (1801); Franquicia de diezmos por 20 años para plantar viñas en Mallorca (1802)</i></p>
<p>núm. 242 (maig) <i>Cartas sobre la fundación del convento de carmelitas descalzas en la ciudad de Mallorca (1614 - 1623), por D. Enrique Fajarnés</i> <i>Máquinas fumigatorias para socorrer a los asfixiados, introducidas en Palma en 1779</i> <i>Privilegios concedidos a los que piden limosna para la iglesia del Pilar de Zaragoza (1665)</i> <i>Curiosidades históricas: Enfermedades reinantes en la villa de Inca (1591); Habitación del puerto de Alcudia y prohibición del cierre en épocas de epidemias (1798); El muermo en el ganado de la villa de Sta. Margarita (1801); Naufragio de una tartana francesa en las costas de Santanyí (1787); Exámenes de los notarios en el Reino de Mallorca (1653); Deshonestidades en un callejón cerca de la Inquisición y del Teatro (1802); Los franciscanos contra los jurados y los dominicos (1671); Exhumación de cadáveres en la iglesia de los clérigos de S. Cayetano (1772)</i></p>
<p>núm. 243-244 (juny-juliol) <i>Título de Egregia concedido a la Universidad y Reino de Mallorca (1706 - 1707)</i> <i>Cartas sobre la fundación del convento de carmelitas descalzas en la ciudad de Mallorca (1614-1623)(continuación 2)</i></p>

<p><i>Curiosidades históricas: Dictamen de los cirujanos militares sobre el hospital (1789); Reconocimiento de las fuentes y pozos de Palma (1799); Un donativo para tomar baños los enfermos del hospital de Palma (1783); La alcantarilla mayor de Palma (1802)</i></p>
<p>núm. 245 (agost) <i>La tisis en la ciudad de Palma en el siglo XVI</i> <i>Depósitos y consumo de nieve en la isla de Mallorca (siglos XVII - XIX)</i> <i>Curiosidades históricas: Un reconocimiento médico en el Lazareto de Palma (1677); Entrada en Palma de un buque con 300 personas para poblar Sierra Morena (1768); Informe sobre la venta de naranjas contrarias a la salud (1789); Dificultades para el rescate de un cautivo mallorquín (1632); Sistema de evacuación de aguas sucias en el barrio de Santa Cruz (1795); Escenas escandalosas en un callejón del Call (1803); El profesor D. Francisco Tomás, distinguido escultor mallorquín (1805); Provisión de la plaza de Veedor de volatería (1795)</i></p>
<p>núm. 246 (setembre) <i>Supuesta virtud de las ramas del avellano (1386)</i> <i>Jurisdicción del Asesor interino de Ibiza (1744)</i> <i>Nombramiento de historiador del Reino de Mallorca a favor del Dr. D. Buenaventura Serra (1759)</i> <i>Curiosidades históricas: Cierre del puerto de Alcudia como medida sanitaria (1579); Reconocimiento de un moro varioloso en la Torre de Carroz (1641); La inspección de carnes en Palma (1684); La fiebre amarilla en un buque de guerra fondeado en Mahón (1810); Desagües peligrosos para la salud en la calle de Sintes (1634); Noticias sobre la peste bubónica padecida en Valencia (1647); Licencia para vender granadas previo informe facultativo (1695); Una patente de sanidad expedida en Mahón (1787); Servicios facultativos prestados por el cirujano A. Suau (1754); Un caso especial de quebrantamiento de las leyes sanitarias (1678); Instrucciones para la elección de diputados a Cortes en el reino de Mallorca (1810); Importación de plata en Palma (1813)</i></p>
<p>núm. 247 (octubre) <i>El cirujano D. Miguel Marco (1783-1790)</i> <i>Pregó prohibint fer dany al Call dels Jueus de Mallorca (1393)</i> <i>Curiosidades históricas: Acuerdo sobre la construcción de un matadero (1763); La viruela en la ciudad de Palma (1768); Noticias comunicadas de Mahón sobre la peste de Argel (1788); Prohibición de vender melones de mala calidad a los niños (1695); Enterramientos en las iglesias y sus inconvenientes (1788); Obstrucciones de la cañería principal de agua potables de Palma (1771); Procedimientos para abastecer de pan el hospital de Palma (1657); Gastos para la limpia de la fuente de la Villa (1635); El cirujano Jaime Castell (1728); Sobre elegir socio del Protomédico al Dr. R. Armengol (1745); Datos sobre el Prat de Sant Jordi (1770); Una enfermedad en el ganado vacuno importado en Palma (1797)</i></p>
<p>núm. 248 (novembre) <i>Higiene del matadero de Palma (siglo XVIII)</i> <i>Trabajos para aumentar el caudal de aguas de la Fuente de la Villa (1632), por D. Enrique Fajarnés</i></p>

Curiosidades históricas: Un caso especial de cuarentena (1654); Una petición curiosa del médico D. P. J. Sureda (1666?); Un caso de viruela en Palma procedente de Mahón (1754); El libro de los Expósitos en el Hospital de Palma (1754); Noticia una Real Provisión sobre boticarios (1771); La fuente pública del arrabal de Santa Catalina (1771); Desagües de aguas sucias en la cloaca colectora (1771?); El Dr. Antonio Pablo Togores, catedrático de Patología en Palma (1773); Concesión de la cátedra de Fisiología al Dr. F. Ferrer (1775); Sobre un plan para remedio de los ahogados (1776); Precauciones para la limpia de las acequias (1776); Emolumentos del veedor de la caza (1776); Matadero provisional (1778); La clase de cirujía de los practicantes en la ciudad de Palma (1781);

Orden prohibiendo la venta de medicamentos por un cirujano (1785); Sobre cubrir los algibes de la ciudad de Palma (1786); Acuerdo sobre la formación del Censo de Palma (1786); Faltas de los guardias sanitarios en la costa de Mallorca (1787); Ofrecimientos de un mallorquín en caso de peste (1787); Noticias de origen ibicenco sobre la peste de Argel (1788); Quejas de los vecinos de Palma por falta de aguas (1788); Las vacaciones en la Escuela de Anatomía y Cirujía (1790); Carta comunicando la apertura de la Escuela de Cirujía a Mahón e Ibiza (1790); Una reunión de los cirujanos de Palma antes de abrir la Escuela de Cirujía (1790); Nombramiento de los profesores de la Escuela de Cirujía (1790); Establecimiento de la enseñanza de la Cirujía en Palma (1790); Concurrencia de los mancebos a la Escuela de Cirujía (1790); Sobre el traslado de los enfermos de Orán a Mahón (1791); Una obra de los Sres. Puig y Muntaner de texto en la Escuela de Cirujía (1793); Movimiento de enfermos en el Hospital de Palma (1793); Buques armados para el resguardo sanitario de Mallorca (1793); El nuevo Director de la Escuela de Cirujía, S. de Muntaner (1793)

núm. 249 (deseembre)

Elecció de juristas per fer dret municipal y noves ordina-cions de Mallorca (1602), por D. Enrique Fajarnés Los bienes de los judíos y conversos de Mallorca después del saqueo del Call (1391 - 1393)

9. Curiosidades históricas: Opinión del médico del morbo sobre unos pasajeros de Argel (1622); Sobre la construcción de un matadero al lado de la carnicería (1628); Industrias insalubres cerca del convento de Itria (1622); medidas sanitarias contra 15 moros desembarcados en Muro (1723); Los exámenes de comadronas en la ciudad de Palma (1732); El libro de defunciones del Hospital (1754); Fórmula de juramento de los Morberos de Mallorca (1755); Medidas para asegurar el abastecimiento de carne en Palma (1759); Las aguas potables infectadas por el algibe de Son Pont (1772); Una visita a las farmacias de la ciudad de Palma (1780); Entrega de una máquina fumigadora al doctor N. Bordoy (1786); Confirmación de la franquza al médico de la Piedad (1787); Local para la escuela de cirugía de Palma de Mallorca (1790); El cirujano D. Gabriel Cerdó (1792); Limpia de la ciudad de Palma por los presidiarios (1793); Salario del Director de la Escuela y Anatomía (1793); Jurisdicción privativa de la Junta de Sanidad (1793); Sobre exámenes y títulos de los Albéitares (1794); B. Bover, sustituto de S. Muntaner en Escuela de Cirujía (1796); Introducción en Palma, de las bombas para incendios (1797); Petición de franqueza para el boticario boticario Rafael Cerdá (1710); Consumo diario de carne de carnero en la isla de Mallorca (1800); Descripción y coste de las máquinas fumigadoras (1799); El médico D. Juan Soutuli (1799); La fuente de S. Francisco convertida en foco infeccioso (1765); Peligros de las aguas sucias conducidas por acequias descubiertas (1668); Las armas de la ciudad de Palma en la Escuela de Anatomía (1790); Datos relacionados á los cirujanos J.A. Matheu y G. Torres (1715); Una carta del médico J.B. Mus (1788); Recomposición del Lazareto de Palma (1773); El médico D. Nocolás Clergue (1495); Progresos de la tisis en Palma (1761); El doctor Veny, médico del morbo (1657); La viruela en el ganado lanar y la inspección de carnes (1680); Un certificado de defunción (1777)

1901

núm. 250 (gener)

Compatronos del Reino de Mallorca (siglos XVII y XVIII)

BIBLIOGRAFIA

- Antich Rojas, José Luís; Panadés Nigorra, Gil. "Bibliografía del Dr. Enrique Fajarnés Tur (1858-1934)". Dins Congrès internacional de la història de la medicina catalana (I). Libre d'actes: Barcelona-Montpeller, de l'1 al 7 de juny de 1970. Barcelona: Scientia, 1970. Volum IV, p. 120-159
- BIBLIOTECA VIRTUAL DE PRENSA HISTÓRICA – Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana <http://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/busqueda_referencia.cmd?campo=idtitulo&idValor=942>
- Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana. Palma de Mallorca: Gran Enciclopèdia de Mallorca, desde 1988. Volum II, p. 181-182
- MARÍ, ISIDOR. La cultura a Eivissa i Formentera (segles XIX i XX). Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear, 1999. Quaderns d'Història Contemporània de les Illes Balears, 31.
- MARIMON RIUTORT, ANTONI. "Fajarnés Tur, Enrique". Palma de Mallorca: Gran Enciclopèdia de Mallorca, des de 1988. Volum VI, p. 136-137

- PLANELLAS CARDONA, MARIÀ "Fajarnés Tur, Enric ". Eivissa: Enciclopedia d'Eivissa i Formentera, des de 1995. Volum V p. 352-354
- PRATS BONET, JOAN. "Los diputados provinciales de la dictadura de Primo de Rivera". Diario de Ibiza - Dominical. 27 de març de 2005, p. 43
- PRATS BONET, JOAN. "Los disidentes. La división del partido liberal". Diario de Ibiza - Dominical. 12 de maig de 2002, p. 12
- PRATS BONET, JOAN. "Los disidentes. La división del partido liberal". Diario de Ibiza - Dominical. 16 de juny de 2002, p. 12
- PRATS BONET, JOAN. "Los disidentes. La división del partido liberal". Diario de Ibiza - Dominical. 23 de juny de 2002, p. 12
- PRATS GARCIA, ERNEST. Història d'Eivissa i Formentera. Eivissa: Diario de Ibiza, 1991
- PRATS GARCIA, ERNEST.. "Enric Fajarnés Tur (1859-1934), Historiador i Demògraf". Dins: Personatges de la nostra història, 1. Eivissa: Associació d'Amics del Museu Arqueològic, 2002. p. 47-73
- SOBRE LOS ÍNDICES DE LOS BSAL (1885-1921) <<http://fabian.balearweb.net/post/41027>>
- TUR RIERA, FANY. "Los Archivos de Ibiza" Eivissa: Enciclopedia d'Eivissa i Formentera, des de 1995. Volum I p. 205

NOTES BREUS

Inscripció funerària romana al Pla de Vila

Glenda Graziani
Jaume Juan

L'any 2002 en el decurs d'una intervenció arqueològica al Pla de Vila, concretament al carrer St Cristòfol, va ésser trobada una inscripció en suport de pedra calcària.

EL CONTEXT ARQUEOLÒGIC

Es tracta d'un jaciment que abasta un ampli període cronològic. El seu origen ens remet a l'època púnica. Les primeres estructures construïdes en aquest espai daten dels segles III-II a.C. Posteriorment es construí un gran edifici, ja en època de l'Alt Imperi, relacionat amb l'explotació agrícola de l'entorn, amb una vigència aproximada entre els segles I i III d.C.

Finalment, i donat que en època romana per aquest sector hi passava un camí -parcialment fossilitzat en l'ara ja desaparegut camí de Sa Joveria-, es començaren a practicar enterraments a banda i banda del camí pocs anys després de l'abandó definitiu del primitiu assentament.

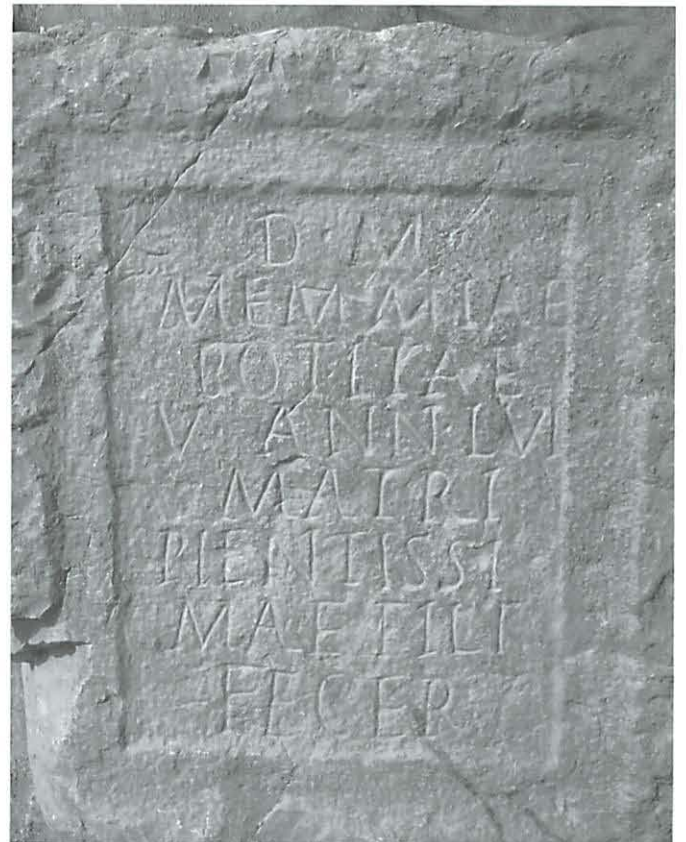
La profusió d'enterraments en aquesta àrea és de tal densitat i abasta un període tant extens que també en els darrers moments fou emprada com a cementiri dels primers cristians. El tret més evident és la troballa d'un mosaic amb motius marins situat per sobre d'una estructura arrasada, regularitzada mitjançant un nivell de reompliment, de la qual en romania un paviment d'*opus signinum*.

Malauradament aquest sector del jaciment era un dels pitjor conservats per mor dels efectes devastadors del cultiu i de la maquinària emprada per al seu desenvolupament ja en època contemporània.

Al dedins d'aquesta estructura hi trobarem una inscripció de tipus sepulcral. La peça està feta en pedra calcària local i porta escrita una llegenda típicament funerària. És, en definitiva, l'homenatge que reten

uns fills a la seva mare, en morir aquesta a l'edat de cinquanta-sis anys. Com ja s'ha dit, la peça aparegué descontextualitzada, ja que no acompanyava cap sepultura, sinó que fou tret del seu lloc original, probablement de no gaire lluny, i traslladada al costat d'un grup de grans blocs que anivellaven el terreny que hi havia per sota de la plataforma d'*opus signinum*.

Malgrat tot, això ens permeté incidir en la idea que aquesta zona fou utilitzada com a lloc d'enterrament durant un llarg període de temps i que el paisatge anà canviant al compàs de l'evolució dels usos funerals durant l'època baiximperial, vàndala i bizantina.

Inscripció funerària trobada al carrer Sant Cristòfol.

El monument i el seu text

Inscripció sepulcral. Bloc de pedra calcària (amplària 50 cm; alçada 58 cm; fondària 64 cm). Àrea d'escriptura (28 d'ample i 36 d'alçada) amb motllura formada per una doble faixa. Altura de les lletres: entre 4,5 i 3 cm. Punts triangulars. Trobada l'any 2002 a les excavacions del jaciment de s'Hort des Palmer, a l'actual encreuament dels carrers St. Cristòfol amb Abad i Lasierra. Actualment es conserva al Museu Monogràfic de Puig des Molins.

*D(is) · M(anibus) ·
Memmiae
Potitae
v(ixit) · ann(is) · LVI
matri* 5
*pentissi-
mae · fili(i)
fecer(unt)*

Als Déus Manes. A Mèmmia Potita, que va viure cinquanta-sis anys, mare amorosíssima, li feren (aquest monument) els seus fills.

Pel lloc on va ser trobada i tractant-se d'una inscripció de tipus sepulcral, cal que la relacionem amb el camí que hi passava a pocs metres, i suposar que formava part d'un monument funerari erigit en aquest lloc, encara que per la seva posició en el moment de l'excavació pugui tractar-se de material reaprofitat per a construccions posteriors.

L'omissió dels noms dels fills que dediquen el monument a la seva mare no ens permet extreure'n gaires conclusions pel que fa a relacions familiars. Destaquem simplement que el nom Memmius/Memmia no el teniem testimoniats fins ara a la zona.

Pel que fa al cognom Potitus/Potita, característic dels Valerii Messallae senatorials, el trobem relacionat amb el nom Memmius en una família senatorial africana de finals del segle II (Roscius Potitus Memmianus *PIR*² R 98). Sobre aquesta família i la pertanyença d'algun dels seus membres al patronatge femení de ciutats, vegeu S.E. Bond, *Ob merita: the epigraphic rise and fall of the civic patrona in roman North Africa*, Tesi doctoral, Chapel Hill, 2007. Potser en aquest cas es tracta simplement d'un cognom de bon auguri, com tants d'altres a l'epigrafia ebusitana, traducció d'un nom indígena segons el model d'un *cognomen* real de la tradició romana. Segle II.

Detalls de l'estructura on va sortir l'inscripció.

NOVETATS

bibliogràfiques

- SCHWETJE, Wiltrud (ed.). *Goobye Tanit? Ibiza - Zwischen traum und trauma. Palmyra, Heidelberg, 2007. 425 pàgines*

Amb el títol *Goodbye Tanit* (*Adéu Tanit*) es va publicar l'any 2007 a Heidelberg (Alemanya) una recopilació de 29 articles referits a diferents aspectes de l'illa d'Eivissa. El fil conductor d'aquesta publicació, coordinada i editat per l'etnòloga Wiltrud Schwetje, és reflectir el canvi que travessà l'illa els darrers decennis, perceptibles en molts moments de la vida quotidiana illenca. El subtítol, tal vegada una mica cridaner, *Ibiza - Zwischen traum und trauma* (Eivissa - entre el somni i el traumatisme) no només crida l'atenció del lector, sinó que el situa directament davant allò que l'espera al llarg de les 425 pàgines de lectura: una enyorança d'una illa natural. Això es reflecteix també en el disseny de la portada, on, davant la vista d'es Vedrà i es Vedranell es mostra una encunyació amb el text *Se vende - Zu verkaufen*. La mateixa autora caracteritza el llibre com a una *Liebeserklärung* (declaració d'amor) a l'illa, encapçalant el seu article amb les paraules quasi programàtiques *Fluchtpunkt der Sehnsucht oder x-beliebigen Tourismusziel am Mittelmeer?* (lloc de refugi per a enyorança o un destí turístic mediterrani qualsevol W. Schwetje, 343-358).

La temàtica presentada pels autors és molt variada. Malgrat que els articles no vinguin per ordre, sí que es poden agrupar en blocs temàtics. Per un cantó es parla de les peculiaritats de la natura eivissenca (S. Veenstra, 19-34), la flora i la fauna, tant terrestre com ma-

rina (J. C. Palerm, 291-302), (C.H.G. Müller, 303-311) i els problemes ecològics que comporta l'activitat humana moderna (H. Morgan, 312-322). a aquest mateix bloc s'ha de situar un article dedicat al ca eivissenc (A. Laukner, 323-325).

Un altre gran bloc el formen el desenvolupament històric des de la prehistòria fins el segle XX (E. Prats García, 45-64) i la vida política i la destrucció del paradís al llarg dels darrer anys (J.L. Ferrer Colomar, 35-44). Com a capítols aïllats estan els estudis científics dels culte a Tanit a Eivissa (J.H. Fernández Gómez, 65-76), els ritus funeraris dels fenicis i els cartaginesos (A. Mezquida, 77-87), la fabricació de la porpra (B. Costa Ribas, C. Alfaro Giner, 88-103) i l'evolució antropològica de la població eivissenca segons l'anàlisi del seu ADN, estudi realitzat amb l'ajuda de metges de l'Hospital de Can Misses d'Eivissa (M. Ramon Juanpere, J.A. Castro Ocón, A. Picornell Rigo, 104-109).

El tercer bloc el formen assaigs curts referits a aspectes etno-

lògics com els records de la infantesa de la vida al camp (V. Marí Serra, 110-134), l'arquitectura de la casa pagesa (A. Ferrer Abárzuza, 135-142) o una visió de la l'Eivissa dels anys 50 del segle XX vista des d'una perspectiva estrangera i d'una illenca (R. Blakstad, 143-161), (M. Planells Cardona, 162-172).

Molt relacionada històricament amb l'etnologia eivissenca està la influència d'Eivissa com a font d'inspiració a l'expressió artística. Dins d'aquest bloc s'evoca per un cantó el mite d'Eivissa a l'art (V. Valero, 173-183), (E. Bechthold, 184-198), i per l'altres fa al·lusió a la música. A la música popular i al seu reflex a la música actual de l'illa es dediquen fins i tot dos articles (S. Torres Bonet, A. Marí Marí, 199-206), (S. Veenstra, 207-213), d'altres dos exposen els corrents de la música comercial moderna i el tema de les discoteques de reconeixement internacional establertes a l'illa (M. Planells Cardona, 214-217), (A. Simon, 218-227).

A cavall entre l'anterior i el darrer bloc se situaria l'article referit a la *Moda Adlib*, creada a Eivissa (A. Heinemann, 269-290). El darrer bloc es dedica a les persones a Eivissa: hippies persones de relleu i celebritats (C. Martorell, 228-240), (J. Wili, 241-244, 245-253) o a les dones i la seua vida a l'illa (M. Kamps, 254-268). El final de la successió d'articles i assajos el forma el relat d'una llegenda sobre l'esperança ubicat en temps dels cartaginesos (J. Demerson 359-375).

A aquesta sèrie d'articles, assajos i relats s'afegeix una recopilació de sis veus breus de persones alemanyes establertes a l'illa. D'entre aquestes cal destacar la de S. Schmidt-Joos (*Zwischen Paradies und Fata Morgana* - entre paradís i miratge), qui diu que és natural que l'illa canviï i s'adapti a tot el que l'envolta. Seria fins i tot ingenu, segons Schmidt-Joos, el fet d'esperar trobar a només dues hores de vol a una illa paralitzada en un determinat moment històric (pàgina

379). Finalment, tanquen el llibre unes breus informacions biogràfiques sobre els contribuents (p. 393-398), un sumari de pàgines web oficials i privades referides a Eivissa i als temes tractats (399-411) i una bibliografia introductòria.

Després d'una entretinguda lectura queda la pregunta i el dubte: A quin cercle de lectors va dirigida aquesta publicació? Els articles estan, en la seua majoria, traduïts del català i el castellà a l'alemany. No sembla, en conseqüència, que el llibre s'hagi concebut com a una crida, com aquell publicat trilingüe en el seu moment al Diari d'Eivissa al que fa menció Olaf Ihlau (pág. 381). Vist des d'aquest punt de vista, i fins a la possible traducció a d'altres llengües, sembla més un llibre de la colònia alemanya de l'illa destina a un públic exclusivament alemany.

• **STUART BOYD, Mary. *Les illes venturoses. Vida i viatge a Mallorca, Menorca i Eivissa*.**

Aquest per nosaltres nou llibre recull les impressions d'una família anglesa (matrimoni i un fill adolescent) que viatjà a les Balears i Pitiüses l'any 1909. Està escrit amb l'estil d'altres publicacions de viatgers que abans o després feren el mateix a partir de l'obra mestra sobre aquesta classe de literatura encetada per l'Arxiduc. El llibre sortí publicat a Anglaterra el 1911.

La major part està dedicada a recórrer l'illa de Mallorca de la qual ens ofereix una extraordinària visió pel que fa als magnífics paisatges i a la societat mallorquina urbana i també rural, i només una petita part a les illes menors de Menorca i Eivissa. La ploma és la de Mary Stuart i les il·lustracions son obra del seu marit al qual anomena "l'Home".

Pel que fa a Eivissa ens trobam una vegada més —i ja és un tòpic— amb l'advertència que alguns personatges de l'illa gran els fan en saber que projecten una escapada a la nostra illa.

Ja se sap, les exagerades qüestions de les pistoles i ganivets amb els quals els hi fan saber que els eivissencs de l'època sembla que tenien la fama de resoldre tots els seus problemes, i molt especialment els amorosos, encara que també els diuen que pels forasters els eivissencs son gent amable i plena de cortesia.

Aquesta família anglesa, però, després de la càlida acollida que reben una vegada arribats a Eivissa per part de gairebé tots els personatges amb els que tenen contacte repeteix a través de la ploma de l'escriptora la sorpresa que els va representar no haver vist ni sentit ni una sola vegada cap pistola ni ganivet, tret, és clar, dels que es feien servir a taula a la fonda La Marina, establiment que feliçment encara existeix avui en dia al mateix lloc del port. Els crida l'atenció els mercats de la peixateria i de les verdures que poden veure quan al dia següent de la seua arribada pujen a la ciutat alta per visitar un dels capellans, beneficiat de la Catedral, al qual porten expressions d'un amic mallorquí amb l'encàrrec d'assessorar els visitants. És força interessant la descripció que fan dels vells carrers de la Marina i de Dalt Vila a principis de segle XX i de la vida tranquil·la i conformada que es desprèn de la contemplació de l'activitat urbana amb els personatges quotidians, com les aiguaderes, els balcons engalanats amb testos de flors, el recolliment amb el qual una família de pagesos entra a l'església del Convent.etc.

Declaren la sorpresa que experimenten quan contempen la formidable majestat de les muralles, que curiosament atribueixen als romans, segurament per la inscripció en llatí al Portal de ses Taules i les figures romanes a cada costat, tot i que qualsevol pot veure que allí diu que el recinte és obra de Felip II, conversen amb el cònsol d'Anglaterra, el senyor Wallis i visiten les excavacions que en aquell temps s'estan realitzant al Puig des Molins on "l'Al·lot", nom amb el qual anomena

al fill, s'atreveix a entrar a una de les coves acompanyat per alguns obrers dels que allí treballen, il·luminats per una llàntia d'acetilè.

Descriuen després la singularitat de la vida ciutadana un diumenge i es fixen sobretot amb la curiosa i vistosa indumentària dels pagesos (i sobretot de les pageses) que arriben a Vila se suposa que de les cases rurals més pròximes a la capital, on passen en petits grups pels principals carrers i passeig de Vara de Rey, conegut llavors per l'Alameda.

A través de l'amic capellà entren en contacte amb un guia excepcional. Es tracta del pintor Narcís Puget amb qui fan una petita excursió pels voltants de Vila.

Visiten després el poble da Sant Antoni de Portmany enfilats en el que anomenen "una diligència" que no és res més que un carro de l'època amb una capota de lona per guardar-se del sol i de la pluja i on els viatgers hi van asseguts sobre tota mena de bolics. Allí visiten l'església, el far de ses Coves Blanques (inaugurat el 1897) i la capella subterrània de Santa Agnès.

Finalment, abans de tornar a Palma embarcats en el vapor Cataluña, assisteixen des del balcó de la seua habitació de la fonda La Marina a l'arribada d'un nou governador militar i la seua família, fan una ràpida excursió a ses Salines amb l'increïble luxe d'un cotxe i visiten el poblet i l'església de Jesús acompanyats per Narcís Puget on els hi mostra el notable retaule que atribueixen a l'escola veneciana.

Parteixen finalment cap a Palma, però no sense anotar que durant la seua visita a l'illa d'Eivissa, ben contràriament al que els havien advertit, "el curs de l'amor vertader deu haver corregut amb suavitat, ja que cap eco de tret de pistola ni cap so de ganivets xocant no han espanyat la visita".

• **ROMERO, José Luis L; VIDAL TORRES, María José. *L'hotel dels***

jueus. Els germans Hanauer: de l'Alemanya nazi a Eivissa. Col·lecció Premi Nit de Sant Joan. Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa, 2008

En una línia semblant a la d'altres obres d'aquests autors, normalment dedicades a l'estudi dels anys immediatament posteriors a la Guerra Civil a les illes Pitiüses, ens arriba aquesta altra, que guanyà el Premi Nit de Sant Joan 2007, on se'n expliquen tots els problemes d'una família alemanya, els germans Ha-

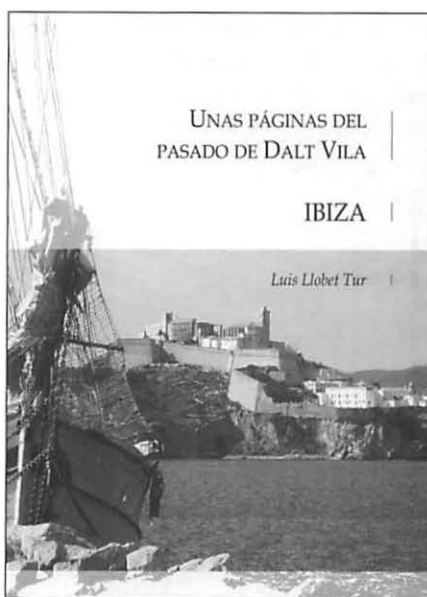

nauer, des de la pujada al poder d'Adolf Hitler fins a la mort del darrer dels membres de la família, als anys vuitanta del segle XX. Els protagonistes del llibre, els Hanauer, eren una família de jueus alemanys que residien a ciutat de Lingen. Amb l'arribada al poder d'Adolf Hitler, començà la persecució dels jueus, i els germans Hanauer, en dues fases, es traslladaren a Eivissa a partir de 1936. Al llarg dels anys de la Guerra Civil i del primer franquisme regentaren diferents negocis de restauració a la ciutat d'Eivissa, al mateix temps que eren vigilats per les autoritats policials i pels espies nazis que hi havia a l'illa. Després d'uns anys difícils, aconseguiren acabar

regentant un establiment hotelier a la badia de Sant Antoni, conegut popularment com L'hotel dels jueus. L'obra és una interessant aportació a un tema molt poc estudiat fins el moment.

• **LLOBET TUR, Luis. *Unas páginas del pasado de Dalt Vila*. Edició de l'autor, València, 2007. 165 pàgines amb il·lustracions.**

A aquesta obra, el seu autor ens presenta un acurat estudi de tres famílies de Dalt Vila. Les primeres informacions es refereixen a l'any 1793, i en concret a Mariano Llaneras. A partir d'aquí, i amb informacions recollides de documents familiars, amb un abundant suport gràfic, majoritàriament format per fotografies de les persones a les que es fa referència, es van descrivint els fets més destacables de les seues vides, una mostra de la vida quotidiana de les famílies burgeses de Dalt Vila al llarg dels segles XIX i XX. Diferents cases del llavors carrer de Sant Vicent, actualment de Pere Tur, són l'escenari dels fets que ens descriu Lluís Llobet. A més del text, i de les fotografies dels personatges dels que se'ns parla, es reproduïxen nombrosos documents. L'obra

arriba fins als nostres dies, amb les vivències personals de l'autor.

• **VELÁZQUEZ BRIEVA, Francisca. *El dios Bes*. De Egipto a Ibiza. Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Eivissa, 2007. 258 pàgines, amb il·lustracions.**

Coincidint amb la celebració del seu primer centenari, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera ha publicat, amb la col·laboració de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, aquesta interessant monografia, referida al déu Bes, una divinitat vinculada des de l'antiguitat amb la història de l'illa

La autora del llibre, Francisca Velázquez Brieva, és doctora en Prehistòria i Arqueologia per la Universitat Autònoma de Madrid, especialista en cultura material dels àmbits fenici i púnic i una gran co-neixedora de la història, la llengua i l'escriptura jeroglífica de l'antic Egipte. Les seues investigacions, damunt amulets i estàtues del déu Bes, inscripcions i d'altres fonts antigues, li han permès completar aquest estudi, que aconsegueix apropar el lector, d'una manera senzilla però amb rigorositat científica, a la naturalesa de la deïtat estudiada i mostrar el camí que recorregueren a l'antiguitat, des d'Egipte i fins a les terres eivissenques, les imatges i mencions del déu Bes i les creences a ell associades.

El primer capítol del llibre està dedicat a la presentació de la investigació realitzada. Es comenten les fonts consultades, la metodologia aplicada i s'anuncien els resultats de la investigació. L'estudi de la divinitat s'inicia al segon capítol, on s'informa al lector dels aspectes més cridaners de la divinitat estudiada: el seu origen egipci, la seua onomàstica i els diferents significats de les seues denominacions, la seua peculiar iconografia i les seues atribucions. Els capítols següents, (tercer i quart), ofereixen, de forma detallada, el periple de la divinitat per les terres de la Mediterrània Oriental i Central al

llarg del II i I mil·lenis abans de la nostra era. Es presenten, analitzen i comenten imatges del déu plasmades a diferents suports (amulets, terracotes, estàtues, bases d'escarabeus...) que han estat trobades al ampli marc geogràfic abans comentat. El cinquè capítol està dedicat a les troballes d'imatges del déu Bes a la Península Ibèrica, i el darrer capítol, el sisè, als testimonis antics del déu trobats a l'illa d'Eivissa: escarabeus, amulets, terracotes, mirall, ponderal i monedes.

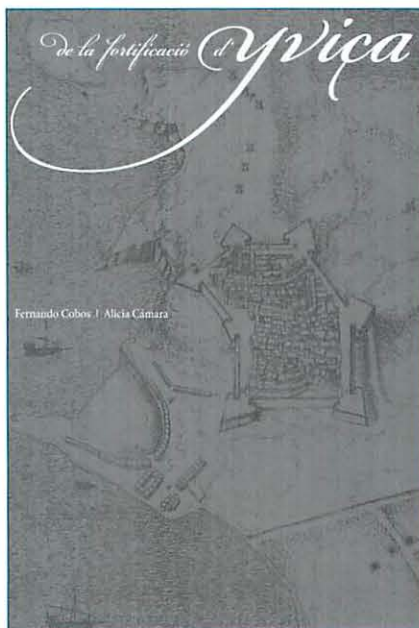
Al llarg de l'obra es succeïxen mapes amb de localització de les troballes, gràfics, referències cronològiques y figures que inclouen plànols dels llocs arqueològics i d'altres detalls que fan molt amena la lectura. El llibre inclou, a més, un important nombre de làmines que permeten un coneixement precís de la iconografia del déu, i un seguiment clar d'les canvis que ofereix la seua imatge al llarg del temps. Les referències bibliogràfiques, intercalades al text, són abundants, encertades i estan totalment actualitzades.

Estam, per tant, davant d'una obra de gran interès i de lectura recomanable, una monografia original en el seu plantejament: el coneixement del déu Bes i la seua trajectòria i història des d'Egipte fins a Eivissa. Un llibre carregat de contingut, ben escrit i document que ens permet apropar-nos al passat, molt llunyà, d'Eivissa.

- **COBOS, Fernando; CÁMARA, Alicia.** *De la fortificació d'Yviça.* Editorial Mediterrània Eivissa, Eivissa. 271 pàgines, amb il·lustracions.

Els dos autors d'aquest llibre són els responsables de la redacció del Pla Director de les Murades Renaixentistes d'Eivissa, i, per tant, uns bons coneixedors del tema. L'obra està magníficament editada, i recull una gran quantitat de fotografies, plànols i alçats, als que s'afegeixen

diferents plànols de l'època, alguns de coneguts i d'altres que fins ara no s'havien publicat. Pel que fa al text de l'obra, està dividit en cinc parts diferents. A la primera d'elles, se'ns fa una presentació de les nostres murades, situant-les en el seu context històric i comparant-les amb d'altres. Es fa també un exhaustiu estudi de les tècniques i materials emprats en la seua construcció. La segona part es dedica al projecte de Giovan Battista Calvi, responsable de la primera de les reformes, a mitjans del segle XVI. No només estudia amb detall aquest primer projecte, sinó que es fa una aproximació biogràfica a la figura d'aquest enginyer. La tercera, com és de suposar, està dedicada al segon dels projectes, signat per Giovan Giacomo Palearo, més conegut com El fratín. Després d'explicar el moment històric en què Fratín arribà a Eivissa, i de fer-ne també un estudi biogràfic, se'ns descriu en detall el seu projecte, responsable de l'aspecte que tenen encara avui les murades de la ciutat d'Eivissa. La quarta part es dedica a un estudi dels projectes de reforma que es feren al llarg dels segles XVII i XVIII, a més dels posteriors intents per a la seva conservació. La darrera de les parts, inclou una cronologia de fets relacionats amb les murades i que els autors han anat trobant a diferents documents, des del segle XVI fins el XX. L'obra és

molt recomanable, en tractar-se de l'estudi historiogràfic més complet que s'ha realitzat fins al moment de les nostres murades.

- **TUR COSTA, Rafel.** *Un al·lot eivissenc a la Guerra Civil.*

Esgarrifa pensar que aquest llibre no és una obra de ficció, una novel·la; que el que diu Rafel Tur Costa no és només que es tengui per cert, sinó que és una traumàtica vivència de l'autor en primera persona, tot i que sorprèn la memòria que demostra en recordar fets, situacions, escenes viscudes quan tot just era un al·lotet de nou anys, i fins i tot abans. L'explicació del fet que li hagin quedat gravades aquelles escenes l'hem de cercar precisament en la singularitat del que li va tocar viure al nucli més entranyable per a un infant de la seua edat, la família.

Nascut al si d'una família amb una innegable predisposició per a les arts plàstiques i per la constant recerca de les coses belles, l'obra pictòrica de Rafel Tur Costa "Gabrielet", se suma a la del seu germà Antoni, reconegut ceramista i també notable pintor. En aquesta ocasió, però, el pintor, guanyador de premis, titular d'exposicions i una de les referències de la història de la pintura a Eivissa, ha deixat de banda els pinzells, ha agafat la ploma —encara que sigui una "ploma" virtual— i tal com el mateix títol indica s'ha decidit a plasmar a les pàgines del seu llibre les profundes impressions que li causaren els esdeveniments en els quals la família es va veure involucrada per la repressió dels guanyadors d'aquella Guerra Civil, que va passar sobre Espanya amb els efectes semblants als de la sacsejada d'un terratrèmol, com si hagués estat un càstig bíblic que durà tres anys amb un llarg repicó.

El llibre, tot just cent onze pàgines amb quaranta-un capítols i un epíleg, editat per l'Editorial Mediterrània-Eivissa amb poques il·lustracions,

les mínimes necessàries i totes de personatges familiars, és un exemple clar del que mai més no ha de tornar a passar. D'aquí l'oportunitat i la vigència del testimoni que Rafel Tur ens ofereix amb aquest relat de la seua vida.

• **AAVV: *Magia y superstición en el mundo fenicio-púnico*. XXI Jornades de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2006)**

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 59, Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears. Eivissa, 2007. pp 198 amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.

Recull les cinc conferències presentades en les XXI Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica que, en aquesta ocasió, tractà, des de diferents aspectes, la màgia i la supersticions al món fenicio-púnic

En un primer treball *Los entalles mágicos sobre piedras semipreciosas en el mundo antiguo: su técnica de fabricación y su significado*, la Dra. Carmen Alfaro de la Universitat de València pretén, com ella mateix assenyala, fer una aproximació a la mentalitat supersticiosa de l'home antic a través de l'estudi dels entalls màgics de pedres dures, especialment al món grec-romano. Per

això, en un primer apartat es centre en alguns aspectes terminològics referents als entalls, així com a la utilització dels amulets i talismans. Seguidament, estudia diferents aspectes del tallat de les pedres i de les diverses pedres utilitzades, a més dels seus diferents usos. En un darrer apartat l'autora analitzà com l'ús de l'imatge, els números i el llenguatge servia per a potencialitzar el poder màgic dels amulets i els entalls màgic-religiosos.

En un segon article, *Los amuletos y su función mágico-religiosa en el antiguo Egipto*, la Dra Mª José López Grande professora de la Universitat Autònoma de Madrid, analitzà la funció màgic-religiosa dels amulets a l'antic Egipte. En primer lloc ressalta el significat i la funció dels amulets, per llavors analitzar les dades més significatives sobre el concepte, l'ús i el poder dels amulets egipcis d'acord a les fonts textuals (textos de les piràmides, sarcòfags, llibre dels morts..). Per últim, analitza també les matèries primes de que estan fets aquests objectes, el aspecte formal i els diferents tipus que podem trobar al llarg de la història del antic Egipte.

La Dra. Francisca Velázquez, en un quart article, estudia *Los Amuletos Púnicos y su función magico religiosa*. En primer lloc l'autora en una introducció delimita que es entén per amulet i que per talisman analitzant les seves característiques. Seguidament l'autora centra la seva explicació en els amulets púnics, analitzant per una banda les causes de l'ús i per altre les diferents fonstextuals, representacions en suports diverses, intervencions arqueològiques- que podem trobar per a l'estudi d'aquestes peces A més l'autora fa una divisió tipològica bastant completa segons la morfologia dels amulets. Per últim, i a mode de conclusió, fa una recopilació de les principals idees exposades a la seva explicació.

En un quart article, *el ojo de la envidia: la magia de las cuentas y*

colgantes fenicio-púnicos de vidrio, la Dra Ana Mª Vázquez Hoys, professora de la Universitat Nacional d'Educació a Distància, analitza els grans i penjolls de vidre i el seu valor màgic. L'autora centra part de la seva explicació en un element màgic i protector com és la representació de l'ull que podem trobar al món antic mediterrani, però serà al món fenici on tinguin una presència més inusual al formar part de les decoracions de les grans de collar. A més l'autora analitza altres elements que també poden trobar dins les grans de collar com són les màscares apotropaicas i les representacions dels òrgans sexuals o les dones parint, amulets que busquen principalment la protecció i defensa en aquesta vida o en el més allà davant dels esperits malignes

Per a finalitzar la Dra. Ana Jiménez en el seu treball *Escarabeos en el mundo fenicio-púnico: Magia y religiosidad*, analitzà els escarabeus, un amulet d'origen egipci, al món fenicio-púnic. Després d'una breu introducció on es tracta diverses aspectes de la màgia i els amulets, especialment els escarabeus, analitzà l'evolució d'aquests al vall del Nil i al món oriental. Com passa de ser un amulet funerari a consolidar-se com segell i amulet dels vius durant l'Imperi Nou. Igualment estudia l'evolució d'aquests al món fenicio-púnic, primer com amulet pels vius i mort i també pels déus, fent un repàs de les troballes a la Península Ibèrica e Eivissa, on el número de peces trobades és molt major. En un últim apartat fa una recapitulació recalcant les seves funcions, la seva disposició junt al mort, les iconografies que poden trobar, etc.

• **VALERO, Vicente. *Walter Benjamin a Eivissa 1932-1911. Catàleg de l'Exposició. Institut d'Estudis Balearics*. Palma 2007, 157 pàgines.**

Aquesta obra és el Catàleg de l'exposició comissariada per l'escriptor

Vicente Valero que va ser i presentada a Sa Punta des Molí de Sant Antoni de Portmany del 22 de març al 21 d'abril de 200, amb motiu del setanta cinc aniversari de la primera arribada Walter Benjamin a l'illa d'Eivissa.

La vida de Walter Benjamin, filòsof, traductor i narrador d'ascendència jueva (Berlín, 1892- Portbou 1940), va estar marcada per la greu crisi econòmica i la inflació alemanya dels anys vint que li va portar a la pobresa i l'exili.

Benjamin va arribar a l'illa per primera vegada el 19 d'abril de 1932. Aquesta primera visita va estar motivada per la invitació del seu amic Felix Noeggerath, doctor en filosofia i que a les hores es dedicava a la traducció i a l'edició, el qual li va parlar de la seva intenció de viatjar a Eivissa amb la seva família, ja que el seu fill Hans Jakob, es disposava a escriure la seva tesi que tractaria de l'estudi i recopilació de la tradició oral de l'illa d'Eivissa: contes, llegendes, refranys i cançons. Per altra banda, l'illa resultava un lloc ideal per escriure i reflexionar, però també molt econòmic per viure-hi.

Els Noeggerath varen llogar la casa situada a un lloc conegut com Sa Punta del Molí i en que es varen allotjar després d'unes necessàries reformes. Benjamin va viure amb aquesta família entre el mes de maig i el 17 de juliol data en la que va partir de l'illa, viatjant a Niza (França) i a Povermo (Itàlia). Va tornar a Alemanya al mes de novembre del mateix 1932, abandonant definitivament el país al mes de març de 1933 després d'assistir als esdeveniments polítics i arribada al poder del nazisme de la ma d'Adolf Hitler.

El dia 11 d'abril arriba de nou a l'illa d'Eivissa, però en aquesta ocasió ja com exiliat polític.

El catàleg, amb textos del mateix Vicente Valero, presenta en diversos apartats, la vida a l'illa de W. Benjamin i el impacte que li va produir el contacte amb una societat tal aïllada

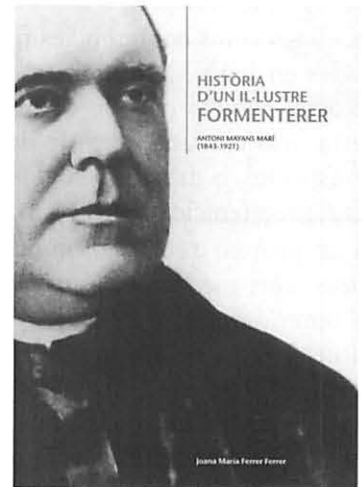
com l'eivissenca als anys trenta. S'ha de tenir amb compte que Eivissa a les hores ofería l'estampa idíl·lica de l'imaginari romàntic d'aquells viatgers que es trobaven amb una societat que conservava els seus costums i tradicions ancorades en el p, amb una arquitectura rural arcaica i peculiar amb cases aïllades disperses per tota l'illa i un paisatge mediterrani verge i intacte en el que predominaven les oliveres, garrovers, ametller i figueres.

L'obra presenta dels diversos temes que varen interessar a W. Benjamin i sobre els que va escriure: les narracions basades en temes eivissencs, l'arquitectura i medi rural de l'illa. També va aprofitar la calma d'Eivissa per escriure alguns dels seus assajos més destacats o els escrits de caire autobiogràfic. Un interessant apartat es el que tracta de les persones amb els que va relacionar en les seves estades a Eivissa, les persones amb les que va tenir un contacte més constant como la família Noeggerath, Jean Selz o Paul René Gauguin, o altres coneguts, els seus mors o els llocs que freqüentava. Igualment el catàleg s'ocupa d'altres personatges que varen coincidir amb el temps amb l'estada de W. Benjamin però que no hi ha constància de que es conegueren entre el quals destaca Raoul Hausman, fundador del moviment dadaïsta berlinés, que va a l'illa d'Eivissa entre 1933 i 1936, que es va convertir en un dels més importants estudiosos i divulgadors de l'arquitectura rural eivissenca.

Tot el catàleg ve acompanyat amb un interesantíssim recull d'imatges d'època que il·lustren les diferents apartats de la mostra.

FERRER FERRER, Joana Maria. *Història d'un il·lustre formenterer: Antoni Mayans Mari (1843-1921).* Col·lecció **sa Talaia. Documents històrics, 4.** Edició de l'autora, Eivissa, 2007. 157 pàgines, amb il·lustracions.

Aquesta obra de Joana Maria Ferrer Ferrer ens permet conèixer un personatge, fins aquests moments, era un perfecte desconegut: Antoni Mayans Mari Talaiassa. Nascut a La Mola, a Formentera, el 1843, capellà castrense. L'autora inicia la seva obra amb una introducció general a l'illa de Formentera, i la seva estructura econòmica. Pel que fa a la seva tasca com a capellà castrense, on tengué una participació directa, en funció del seu càrrec, en les guerres carlines. Per tot això, va ser condecorat diferents vegades. En acabar aquesta confrontació, tengué diferents destinacions, La seva darrera destinació va ser la parròquia de Santa Maria

del Pi, a Barcelona. És realment interessant aquest llibre, que ens presenta, de manera molt detallada, la vida d'un formenterer que es dedicà a la vida sacerdotal. El llibre presenta nombroses il·lustracions i està curosamment editat.

• **TUR, Fanny:** *El monument als corsaris. Col·lecció edificis i documents singulars, 2. Ajuntament d'Eivissa, Eivissa, 2008.* 64 pàgines, amb il·lustracions.

L'Ajuntament d'Eivissa inicià, a finals del 2006, la col·lecció Edificis i monuments singulars, amb un llibre dedicat al Mercat Vell de la ciutat d'Eivissa. El llibre que ara ens ocupa està dedicat al monument als corsaris eivissencs, situat al al

port d'Eivissa. L'obra està publicada en tres llengües (català, castellà i anglès), perquè la finalitat de la col·lecció és donar a conèixer a tots aquells que ens visiten, i també als eivissencs, els monuments i edificis més importants de la ciutat d'Eivissa. L'obra comença explicant, a partir de documents, la batalla entre el corsari eivissenc Antoni Riquer i l'italià Antoni Novelli, que navegava sota bandera de Gibraltar. Després, se'ns comenten les celebracions que es feren el 1906, en complir-se cent anys de l'esdeveniment. Segueix una

en aquest cas té més mèrit la labor de l'editorial Barbary Press. Aquesta editorial, en tota una demostració d'interès per la nostra terra —ha publicat altres treballs, principalment de fotografia— ens ha ofert en castellà i en anglès l'obra inicialment escrita en noruec per Leif Borthen on descriu les profundes impressions que experimentà l'autor quan de manera gairebé casual l'any 1933 va anar a parar primer a Vila i després a sa Cala de Sant Vicent.

Com ja s'ha demostrat a bastament, la presència a l'illa de per-

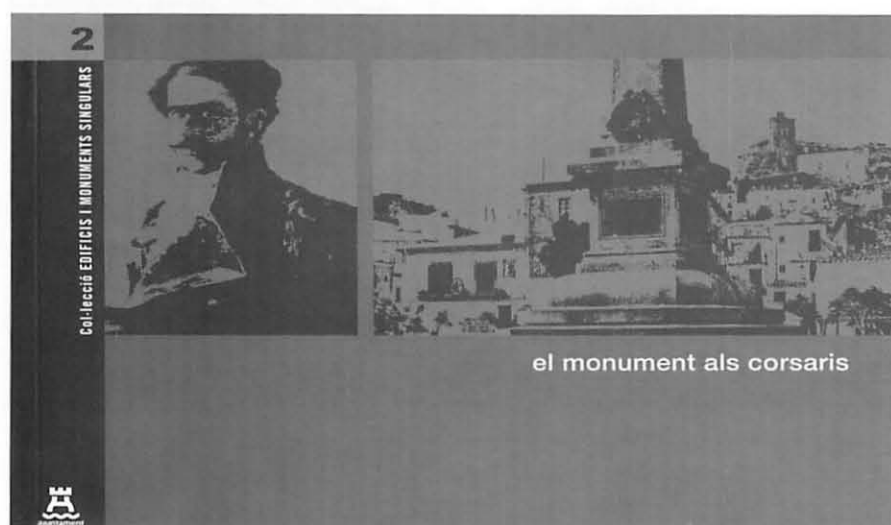
qui, quan Borthen va arribar-hi, ja feia temps que s'amagava en aquest indret, sense que per ara sapiguem les raons per les quals havia escollit aquest lloc per intentar passar desapercebut.

Precisament la trobada i el tracte, encara que superficial, de Borthen amb Villain és un dels passatges més interessants del llibre, sobretot pels qui no han tengut ocasió de seguir la literatura publicada sobre l'anomenat "francès de sa Cala", tot i que Borthen va descobrir la vertadera personalitat de Villain quan després d'uns anys d'absència, entre ells els de la Guerra Civil, en tornar-hi el 1960 es va assabentar de les extraordinàries circumstàncies de la seua mort.

Però tal vegada el motiu central del llibre sigui, tot plegat, l'encertada descripció dels paisatges urbans de Vila, de Dalt Vila, dels cafès del port, de l'arribada dels correus i del bullici de qualsevol dia feiner per aquells entranyables carrers on, segons ell, encara es podia veure algun animal domèstic amollat, i sobretot de l'íntima unió de la gent de sa Cala amb una terra, un espai i un paisatge sobre els quals no es pot dir que hi visquessin, sinó més bé que en formaven part indestriable des de feia centenars d'anys.

Els costums, les preocupacions, els anhels i, en definitiva, la forma de vida bucòlica d'aquella societat anterior a una devastadora guerra, tot escrit de manera que s'hi transparenta una indubtable benevolència i complicitat, comparats anys més tard amb la nova societat sorgida d'aquell cataclisme social, posant l'accent sobre les diferències que va trobar fins i tot en els mateixos personatges d'abans i de després, són l'entranya d'aquest llibre feliçment recuperat ara ja per sempre.

Resenyes bibliogràfiques realitzades per Jordi. H. Fernández, Marcus Heinrich Hermanns, Ana Mezquida, Maria Jose López Grande, Ernest Prats y Pere Vi-lar.

explicació detallada de tots els problemes econòmics que comportà la construcció del monument, qui n'era el seu arquitecte, i una descripció de mateix. Finalment, el monument es pogué inaugurar el 6 de juny de 1914. S'inclou un interessant apèndix, amb la correspondència entre Isidor Macabich, impulsor del monument, i el pintor Narcís Puget, que havia de pintar el quadre que hi ha dedicat a Antoni Riquer a la galeria de fills il·lustres de l'Ajuntament d'Eivissa.

• **VILÀS GIL, Pere.** *El camino a San Vicente.*

No deixa de sorprendre que a hores d'ara encara apareguin llibres sobre aspectes de la peculiar societat rural eivissenca. El del nostre comentari és un llibre del qual certament poques persones sabien de la seua existència, per la qual cosa

sonatges estrangers o de la resta d'Espanya en aquells anys —alguns d'ells notables, vegeu sinó els casos de Raoul Haussman, Walter Benjamin, Elliot Paul, Rafael Alberti i també Paul René Gauguin, Josep Roure Torrent, Hans Jacob Noeggerath, Laureà Barrau— no era gens estrany. Fos per raons polítiques, artístiques o de qualsevol altra mena, l'illa exercia sobre aquests visitants una atracció que quedà reflectida a les seues obres. Si a això hi afegien un viatge a sa Cala, com és el cas de Borthen, obtenien quasi bé una doble insularitat: el que Martin Davis en el pròleg anomena "El Tibet pitius". Algun d'ells així ho va entendre i la va aprofitar per fugir de perseguïdors que havien jurat venjances mortals, com el francès Raoul Villain, l'assassí de Jean Jaurès, pare del socialisme francès

UNA ULLADA A

Ferran Nogués
fnogues3@gmail.com

Internet

En aquesta ocasió dedicarem la secció de manera monogràfica als blogs i el lector ens perdonà que comencem parlant d'una iniciativa de qui signa aquest text: es tracta d'un blog de títol prou explícit, **Patrimoni d'Eivissa**, que "impulsat des del Departament de Política Patrimonial del Consell Insular d'Eivissa, vol difondre el coneixement del nostre Patrimoni, promoure'n la conservació i convidar tothom a participar-hi per a complementar la informació existent, alertar d'incidències que puguin afectar algun element, etc. És una tasca enciclopèdica i hi anirem afegint informació amb la intenció d'anar-la ampliant i mantenir-la constantment actualitzada. Deprament de Patrimoni". Dins d'aquest blog, cada entrada correspon a un element de patrimoni (històric, natural, immaterial, protegit o desprotegit), i s'organitza en

categories que permeten consultar-lo per, posem per cas, forns de calç o cases pageses. Aquesta iniciativa, pionera a Balears, escapa del format estàtic de web tradicional i convida els lectors a participar-hi per poder anar ampliant dia a dia aquest gran inventari virtual del nostre patrimoni, fet des del màxim rigor però amb una clara voluntat divulgativa.

El més emblant que hem trobat a això és el blog **Patrimoni de Valls**: "una iniciativa per a la difusió del patrimoni vallenc. Volem contribuir a la conscienciació de la ciutadania sobre els valors del patrimoni local i sobre la seva importància en la configuració de la identitat col·lectiva: creiem que aquesta conscienciació i necessitat social és necessària perquè es doni una gestió conservacionista, sostenible i moderna (de base acadèmica) del nostre patrimoni, tal i com

s'efectua des de fa temps en moltes poblacions. Patrimoni de Valls vol ser un aparador electrònic del patrimoni local, un lloc de consulta, informació i debat".

Un altre blog, amb títol prou explícit, és *Noticias de Historia Antigua y Arqueología*: a banda de notícies com ara "Arqueólogos alemanes hallan el palacio de la Reina de Saba" o "El yacimiento del Castañuelo en Aracena, declarado Zona Arqueológica", aquest blog té una secció amb una agenda d'excavacions i un bon recull d'enllaços. La classificació de les seves notícies per categories (Arqueología Industrial, Arqueología Subacuática, Asentamientos Fenicio-Púnicos, Cursos y Jornadas, Investigación, Medieval, etc) també en facilita la cerca. Un altre blog interessant és *El futuro de nuestro pasado*, de l'Asociación Vasca de Patrimonio Industrial y Obra Pública, que fa

un recull de notícies sobre el tema però també té una secció d'articles sobre curiositats relacionades amb el patrimoni industrial. D'aquest blog/web, en destaquem la secció d'enllaços i una molt bona secció de bibliografia. Germà d'aquest blog és l'anomenat *Patrimonio Industrial*, que malgrat no tenir una secció de bibliografia té un bon recull d'enllaços. També dedicat a la defensa del patrimoni industrial és *Youngstown Steel Heritage Preservation*. *Animació del Patrimoni* és un original blog fet per un grup de Tècnics d'Animació del Patrimoni Cultural Local de l'àrea de cultura de la Diputació de Barcelona, que tenen com a tasca "dur a terme programes de participació i iniciatives concretes per promoure la memòria històrica i fer accessible el patrimoni cultural a nous públics i a grups en perill d'exclusió cultural. Durant la primera meitat del 2008, desenvoluparem la nostra tasca a diversos museus de la Xarxa de Museus Locals". També volem esmentar *Digital Heritage*, el blog del curs de l'Art Gallery and Museum Studies del Centre for Museology a la Universitat de Manchester, que tracta

"la teoria i pràctica de mitjans de comunicació digitals en museus, galeries i d'altres institucions culturals". El curs (i el blog) aspira a difondre la utilització de mitjans i tecnologies digitals així com producció de continguts digitals per a museus i galeries. També és curiós comprovar l'existència de dos blogs argentins que comparteixen una mateixa temàtica com són *Basta de demoler* (*Por la conservación del patrimonio arquitectónico de Buenos Aires*) i *S.O.S. Patrimonio Arquitectónico de los Barrios en Peligro*: "Este Blog se suma a otras iniciativas similares, que tienen como objetivo alertar sobre la creciente desaparición del Patrimonio arquitectónico que está sufriendo la Ciudad de Buenos Aires, como consecuencia de una falta de políticas que lo proteja y que además regule la construcción indiscriminada de edificios que está atentando contra la identidad y memoria de los Barrios porteños". De l'Argentina a la nostra terra: *¿Defendiendo el patrimonio histórico?* és un blog de "Noticias y comentarios sobre el Castillo de Santueri y sobre el patrimonio arqueológico y cultural de las Islas Baleares". Molt similar

però centrat a les Canàries és el blog d'Elena Pérez, *Patrimonio arqueológico ¿Realidad o ficción?* A escala europea, sobre actualitat arqueològica, tenim el molt recomanable *Archaeology in Europe*. Similar però dedicat també al continent americà és *In Small Things Found*. També tenim *Events at Wessex Archaeology*, que inclou podcasts i un dia a dia dels seus cursos pràctics d'arqueologia. Especialitzat en l'arqueologia de la industrialització, tenim *Contemporary Archaeology* (no us perdeu les seves cròniques de l'"excavació" d'una vella furgoneta). També tenim *Publishing Archaeology*, especialitzat en comentar publicacions d'arqueologia, i *IW&A Blog*, el nom del qual ho diu tot: *The Iraq War & Archaeology Blog - News, Background and Comment*. Si el que volem és estar informats sobre l'actualitat dels museus als Estats Units hem de visitar *museumblog*. Mantingut per l'historiador de l'art Albert Sierra, *museus 2.0* és "Un lloc d'intercanvi i de proposta perquè els museus tinguin un paper actiu a Internet i les noves tecnologies, a les comunitats virtuals, és a dir a la Web 2.0".

Patrimoni d'Eivissa: http://patrimonideivissa.wordpress.com/
Patrimoni de Valls: http://blocs.tinet.cat/blog/patrimoni-de-valls
Noticias de Historia Antigua y Arqueología: http://historiayarqueologia.wordpress.com/
El futuro de nuestro pasado: http://patrimonioidustrial.com/
Patrimonio Industrial: http://blogcyl.patrimoniocastillayleon.org/patrimonioidustrial
Animació del Patrimoni: http://tapmuseus.blogspot.com/
Basta de demoler: http://www.basta-de-demoler.blogspot.com/
S.O.S. Patrimonio Arquitectónico de los Barrios en Peligro: http://sospatrimoniobarrios.blogspot.com/
¿Defendiendo el patrimonio histórico?: http://santueri.blogspot.com/
Patrimonio arqueológico ¿Realidad o ficción?: http://arqueofalas.blogspot.com/
Archaeology in Europe: http://www.archaeology.eu.com/weblog/
Events at Wessex Archaeology: http://events.wessexarch.co.uk/
Contemporary Archaeology: http://contemp-ironbridge.blogspot.com/
Publishing Archaeology: http://publishingarchaeology.blogspot.com/
IW&A Blog: http://iwa.univie.ac.at/index.html
In Small Things Found: http://ahtzib.blogspot.com/
Youngstown Steel Heritage Preservation: http://todengine.blogspot.com/
museumblog: http://www.museumblog.blogspot.com/
museus 2.0: http://museusdospuntzero.blogspot.com/

INFORMACIÓ del MAEF

Jordi H. Fernández

La commemoració del Centenari del Museu i del descobriment del Santuari des Culleram han estat els grans protagonistes de l'any 2007 del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

No obstant, hem de començar aquesta memòria fent referència a la finalització de la primera fase d'obres de l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins, la qual cosa ha permès entrar en un període de normalització tant per tots els que treballam en aquest immoble, com pels visitants.

Enguany, aprofitant el Centenari del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera hem fet una ferma aposta per les activitats culturals i per l'apropament de públic al Museu, tant d'adults com de menors. Per això podem dir que hem consolidat els nostres objectius, especialment amb la inauguració de l'exposició "Es Culleram 100 anys", el dia 31 de juliol, sobre el descobriment i història d'aquest jaciment, presentant el nombrós material trobat a la cova, i en particular les nombroses representacions de la deessa Tanit. Aquesta mostra ha tingut una molt bona acollida del públic i dels mitjans de comunicació, que s'ha fet evident pel gran nombre de persones que l'han visitat, per la qual cosa es va decidir prorrogar-la fins que no comenci la segona fase de condicionament de les instal·lacions del Museu Monogràfic.

També s'han aconseguit els propòsits que ens varen marcar, juntament amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic, pel que fa als nens, amb l'organització dels tallers d'arqueologia i la celebració de la Fira de la Ciència i la Setmana de la Ciència i la Tecnologia amb l'objectiu principal d'apropar als més joves al coneixement de la nostra Història i al nostre patrimoni.

Un altre aspecte que hem d'assenyalar es que enguany s'ha pogut inaugurar la nova Sala d'Actes del Museu amb la celebració de les XXII Jornades d'Arqueologia Fenicopunica.

PRESSUPOST

El pressupost corresponent a l'exercici de 2007 per al funcionament del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera pràcticament no ha vist augmentada la seva consignació. El Museu té assignats dos pressuposts, un destinat al Museu Arqueològic de Dalt Vila i l'altre al Museu Monogràfic del Puig des Molins, que fa front també a les despeses de manteniment de la necròpolis del Puig des Molins. Aquest jaciment, a pesar de la seva importància i declaració de Patrimoni de la Humanitat, mai no ha tingut un pressupost propi per a la seva adequació, revalorització i manteniment.

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)

Conceptes

Cap. 1: Despeses de personal	467.471*
Total Capítol 1	467.471
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	1.804,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilitatge	4.508,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.052,00
Cap. 21600: D'equips per a processos d'informació	1.203,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	301,00
Cap. 22001: Premsa, revistes i altres publicacions	782,00
Cap. 22002: Material informàtic no inventariable	301,00
Cap. 22009: Altre material oficina	451,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	4.208,00
Cap. 22101: Aigua	151,00
Cap. 22103: Combustible	241,00
Cap. 22104: Vestuari	902,00
Cap. 22109: Altres subministrament	8.202,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	1.203,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	8.987,00
Total Capítol 2	34.296,00

Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	1.503,00
Cap. 61800: Inversió de reposició de béns del patrimoni	4.000,00
Cap. 62400 Elements de transport	0.00
Cap. 62900: Altre immobilitzat material.	
Fons bibliogràfics	5.754,00
Total Capítol 6	11.257,00

TOTAL 513.024.00

* S'ha de tenir en compte que al capítol 1 de personal, assignat al Museu de Arqueològic de Dalt Vila, hi figura tota la plantilla del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, tant els que realitzen les seves funcions al Museu de Dalt Vila com els que treballen al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins.

Museu Monogràfic del Puig des Molins

Conceptes

Cap. 20200: Arrendament d'edificis (magatzems)	29.374,00
Cap. 21200: Reparació d'edificis i d'altres construccions	3.273,00
Cap. 21300: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilitatge	703,00
Cap. 21500: Reparació de mobiliari i estris	1.003,00
Cap. 21600: Reparació d'equips per a processos d'informació	602,00
Cap. 22000: Material d'oficina ordinari	2.555,00
Cap. 22001: Premsa, revistes i altres publicacions	552,00
Cap. 22002: Material informàtic	451,00
Cap. 22009: Altre material oficina	2.114,00
Cap. 22100: Energia elèctrica	8.415,00
Cap. 22101: Aigua	902,00
Cap. 22104: Vestuari	1.804,00
Cap. 22109: Altres subministrament	2.405,00
Cap. 22209: Altres comunicacions	3.006,00
Cap. 22601: Atencions protocol·làries	301,00
Cap. 22602: Publicitat i propaganda	2.104,00
Cap. 22606: Reunions, conferències i cursos	7.213,00
Cap. 22609: Altres despeses	1.203,00
Cap. 22706: Estudis i treballs tècnics	15.089,00
Cap. 22709: Altres treballs	1.203,00
Cap. 23000: Dietes, locomoció i trasllats	1.804,00
Total Capítol 2	86.076,00

Cap. 60801: Adquisició de béns museístics	1.503,00
Cap. 61800: Restauració del patrimoni històric, artístic	6.011,00
Cap. 62500: Adquisició de mobiliari i estris	2.704,00
Cap. 62600: Equips per a processos d'informació	3.006,00
Cap. 62900: Altre immobilitzat.	
Adquisició de Fons bibliogràfic	3.007,00
Cap. 6400.3: Inversions de caràcter immaterial	83.769,00
Total Capítol 6	100.000,00

TOTAL PERSONAL 186.076,00

Malgrat els nombrosos intents d'aconseguir un augment del personal, continuem en una situació lamentablement precària per la falta de tècnics d'arxius i museus per a poder dur endavant les tasques d'ordinació de fons o les activitats didàctiques, així com la d'un auxiliar de biblioteca que es faci responsable de la biblioteca del museu i de suficient personal de vigilància per a completar les mancances existents.

S'ha de tenir en compte que la plantilla del museu es troba dispersa entre el control de les visites al Museu Arqueològic de Dalt Vila, la vigilància de l'exposició "Es Culleram 100 anys" i la necròpolis del puig des Molins, així com les diferents tasques que es duen a terme a l'edifici del Museu Monogràfic (administratives, biblioteca, documentació, classificació i restauració dels fons museístics, etc.)

La resta de places necessàries com un tècnic en didàctica o de tècnics de museus per a la ordinació de fons, es cobreixen amb personal eventual. Així i tot, amb data 22 de desembre de 2007 (BOIB Núm. 192 EXT.), es varen produir algunes modificacions al Catàleg de places del Museu Arqueològic que després de la darrera reestructuració ha quedat de la forma següent:

Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador (Tècnic de grau mitjà)	1	1	1 ⁽¹⁾	0
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Auxiliar de Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	15	10	10 ⁽²⁾	5
TOTAL	26	14	14	12
b) Laborals				
Subalterns	1	1	1	0
Personal de neteja	2	2	2 ⁽³⁾	0
TOTAL	3	3	3	0
TOTAL PERSONAL	29	17	17	12

(1) La plaça de tècnic en restauració està coberta per un funcionari interí.

(2) Set dels funcionaris subalterns son interins

(3) Una de les places del personal de neteja és interina.

VISITANTS

El nombre total de visitants a les instal·lacions museístiques de l'any 2007 va estar de 36.850, que es distribueixen de la manera següent:

Visitants	Museu Arqueol (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	3.598	-----
Visitants tarifa reduïda	479	-----
Visitants tarifa gratuïta	19.931	4.379
Visites escolars	3.824	4.639
Total visitants	27.832	9.018
TOTAL VISITANTS 2007		36.850

L'any 2007 no ha incrementat el nombre de visites al Museu, però s'ha de tenir en compte que la necròpolis va romandre tancada fins al 31 de juliol i es va obrir el dia 1 d'agost amb la inauguració de l'exposició "Es Culleram. 100 anys".

BIBLIOTECA

Encara que el Museu continua tancat al públic, la seva biblioteca manté un continu desenvolupament en les seves tasques d'ingressos, inventariat i informatització de les publicacions que arriben al centre.

Per altra banda la biblioteca gràcies a les compres i subscripcions a diverses publicacions periòdiques, i sobre tot al intercanvi bibliogràfic amb la sèrie *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, rep un nombre considerable llibres i revistes que permet un increment del seu fons bibliogràfic

Els ingressos de 2007 han estat els següents:

Total ingressos	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	174	70
Revistes	17	105
Actes	17	7
Memòries	3	-
Catàlegs	21	1
Guies	10	-
Butlletins	3	8
Homenatges	1	-
Audiovisuals	16	1
Diccionaris	5	-
Enciclopèdies	1	-
Legislació	2	-
Ingressos nacionals		430
Ingressos internacionals		192
Total ingressos		622

Amb la incorporació de les noves publicacions al fons bibliogràfic, amb data de 31 de desembre de 2007, el registre de la biblioteca arriba a un total de 21.480 exemplars.

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Durant aquest any s'ha continuat amb les tasques d'inspecció i control dels magatzems i espais d'exposició, que consisteixen en el control de la humitat relativa en les zones del Museu a on es conserven peces arqueològiques. Encara que aquest control es realitza ja de manera automàtica als magatzems 2 i 3 ja climatitzats, no evita que cada cert temps els compactes hagin d'ésser oberts i les peces examinades per comprovar possibles alteracions. A la resta dels magatzems, la climatització encara no es automàtica, per la qual cosa el control és pràcticament diari, tenint que recórrer a sistemes de climatització portàtil, que no són tan efectius.

A conseqüència d'aquest problema, nombroses peces ceràmiques procedents del magatzem 1, han hagut que ser tractades amb productes fungicides i desparasitaris. Per altra banda també s'aprofita per a eliminar bosses, etiquetes i embalatges en mal estat, substituint-ne qualsevol envoltura no adequada pels materials estables i inertes, que no produeixen àcids o elements contaminants en la seva descomposició (bosses de poliestiré amb tancaments hermètics pels objectes de petit grandària, bosses de poliestiré d'alta densitat per a fragments de ceràmica i films de poliestiré per a separar uns recipients d'altres en las capsetes i evitar d'aquesta forma les inevitables friccions entre els mateixos).

A més, també s'utilitzen espumes i films espumats de poliestiré per a realitzar embalatges fixos continuant el sistema de plantilles. Aquest sistema s'ha utilitzat amb tot el material delicat (amulets, joies, grans de collar, objectes de bronze etc.), el qual es col·loca sobre un llit de espuma, a la qual prèviament s'ha tallat la seva forma i s'introdueix en una petita capsula de plàstic transparent amb tapa. Aquest mateix sistema s'ha utilitzat també per a fabricar llits a mida per als ous d'estruç, els recipients de vidre i les terracuites més delicades.

En el magatzem 2, en el que es conserven els materials anfròrics s'han utilitzats films d'espuma de poliestiré per a encoixinar les prestatgeries metàl·liques, d'aquesta manera s'han aïllat les peces de les vibracions causades per l'obertura i tancament dels compactes.

També dins del programa de restauració, el Ministeri de Cultura va finançar el tractament de un sarcòfag de plom amb núm. Inv. MAEF 10.032/1, procedent de les excavacions d'urgència realitzades al 1983 a l'Avinguda d'Espanya núm. 5. Aquesta peça va ser autoritzada per viatjar al laboratori de l'empresa IN SITU de Madrid amb data 22 de febrer de 2007, tornant al museu completament restaurada el 24 d'octubre de 2007.

Ou d'estruç seleccionat per a l'exposició de París.

INGRÉS DE MATERIALS

Una vegada, mes al tractar el tema d'ingrés de materials, no poden deixar de fer referència a la problemàtica plantejada en diverses ocasions sobre la necessitat de disposar d'espai suficient per al seu emmagatzemament i en les condicions més idònies.

Durant l'any 2007 han ingressat de manera definitiva al Museu Arqueològic divers material procedent de intervencions arqueològiques, inventari de fons antics pendents d'inventariar o donacions. La relació es la següent:

- 21568/1.- Fragment d'àmfora. Derelicta de Formentera
- 21568/2.- Fragment d'àmfora. Derelicta de Formentera
- 21568/3.- Pivot d'àmfora. Derelicta de Formentera
- 21568/4.- Caixa de plom. Derelicta de Formentera
- 21569.- Gra de collar. Fons del museu

- 21570.- Gra de collar. Fons del museu
- 21571.- Gra de collar. Fons del museu
- 21572.- Gra de collar. Fons del museu
- 21573.- Gra de collar. Fons del museu
- 21574.- Gra de collar. Fons del museu
- 21575.- Gra de collar. Fons del museu
- 21576.- Gra de collar. Fons del museu
- 21577.- Gra de collar. Fons del museu
- 21578.- Gra de collar. Fons del museu
- 21579.- Gra de collar. Fons del museu
- 21580.- Gra de collar. Fons del museu
- 21581.- Gra de collar. Fons del museu
- 21582.- Gra de collar. Fons del museu
- 21583.- Gra de collar. Fons del museu
- 21584.- Gra de collar. Fons del museu
- 21585.- Gra de collar. Fons del museu
- 21586.- Gra de collar. Fons del museu
- 21587.- Gra de collar. Fons del museu
- 21588.- Gra de collar. Fons del museu
- 21590.- Gra de collar. Fons del museu
- 21591.- Gra de collar. Fons del museu
- 21592.- Gra de collar. Fons del museu
- 21593.- Gra de collar. Fons del museu
- 21596.- Àmfora tipus Lamboglia 2. Donació Francisca Ribas Cardona
- 21597.- Àmfora tipus Haltern 70. Donació Francisca Ribas Cardona

Ingressos pendents de l'any 2007

En l'actualitat es troben pendents de recepció el resultat de diverses intervencions realitzades a la nostra illa al decurs de 2007 i que estan en procés d'inventari i estudi per seus excavadors:

- 21565.- Núm reservat per als materials de l'excavació al solar del C/ Sa Capelleta nº 10. Direcció Arqueociencia.
- 21566.- Núm reservat per als materials de la prospecció a la necròpolis del puig des Molins, zona del transformador. Direcció Arpa Patrimoni.
- 21567.- Núm reservat per als materials de l'excavació al solar del C/ Al Sabini nº 76-82. Direcció Laura Sánchez Cuadra.
- 21594.- Núm reservat per als materials de l'excavació del C/ Ignasi Riquer nº 2. Direcció Mª Ángeles Martín Parrilla.
- 21595.- Núm reservat per als materials de l'excavació de can Talaies. Direcció Jonathan Castro Orellana.

21598.- Núm reservat per als materials del seguiment de les obres del Palau Episcopal. Direcció Mª Àngeles Martín Parrilla.

TREBALLS ADMINISTRATIUS

En aquest apartat s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, i que es refereixen a les necessitats generals del centre, a temes de personal, la gestió del museu, les despeses i pressupostos, obres i manteniment de les instal·lacions, així com totes aquelles consultes o sol·licituds plantejades per qüestions d'ordre tècnic, bibliogràfic, de préstec de material arqueològic per a exposicions temporals, etc.

Durant l'any 2007 ha hagut un total de 114 entrades i un total de 522 oficis de sortides. Entre els documents tècnics elaborats durant l'any 2007 podem citar el següents:

- **Projecte d'inversió al Puig des Molins**
Redacció del projecte d'inversió al Patrimoni de la Humanitat: La Necròpolis del Puig des Molins, 2007.
- **Programa "Viu la cultura"**
Redacció de la Memòria de necessitats del programa d'activitats didàctiques "Viu la cultura" al

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera per al Curs 2007-2008.

- **Programa del Centenari de la fundació del Museu**
Organització d'activitats per a la commemoració del Centenari de la fundació del MAEF i commemoració també del centenari de les excavacions realitzades al santuari púnic des Culleram.
- **Informe d'inversió del Ministeri de Cultura**
Informe sobre inversions realitzades pel Ministeri d'Educació i Cultura al Museu Arqueològic.
- **Pla Nacional d'Arqueologia Subaquàtica**
Informe sobre la reunió de la comissió de coordinació tècnica del Pla Nacional d'Arqueologia Subaquàtica.
- **Memòria del Museu 2006**
Redacció de la Memòria de les activitat realitzades pel Museu Arqueològic al llarg de l'any 2006.

COMISSIONS TÈCNIQUES

- **"Comissió tècnica del pla nacional d'Arqueologia Subaquàtica"**
Participació en la reunió convocada per la Subdirecció General del Patrimoni Històric del Mi-

Inauguració de "Es Culleram cent anys".

nisteri de Cultura, per conèixer la situació del Patrimoni Subaquàtic a cada Comunitat Autònoma, per tal de veure'n les mancances, identificar els problemes i cercar solucions. A aquesta reunió, celebrada a València el 12 de desembre de 2007, va assistir el Sr. Benjamí Costa Ribas, conservador del MAEF, com a representant de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears.

ACTIVITATS CULTURALS

- **“Es Culleram, 100 anys”**

Aquesta exposició, organitzada conjuntament pel Museu Arqueològic, el Ministeri de Cultura i la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears amb motiu del Centenari de la fundació del Museu Arqueològic i del descobriment i primera campanya de la cova des Culleram, ha estat un dels més importants esdeveniments del Museu. La mostra es va inaugurar el 31 de juliol amb l'assistència del Director General de Cultura del Govern de les Illes Balears, Sr. Pere Joan Martorell i les Senyores Isabel Izquierdo i Marisa Sánchez, com a representants del Ministeri de Cultura. Per aquest esdeveniment es va editar un fulletó sobre es Culleram, la història del jaciment, l'origen del seu nom, les seves característiques i estructura, el moment del funcionament i abandonament del santuari i els diversos aspectes de rituals i el culte a Tanit.

- **Seminari d'arqueologia 2007**

“Yabisa. La isla de Ibiza en época islámica”, impartit per la Dra. Helena Kirchner, Professora del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, que va tenir lloc els dies 6, 7 i 8 de març, amb el programa següent:

1ª Sessió: *“Las bases de los conocimientos sobre el período islámico en la isla de Ibiza”*.

2ª Sessió: *“Yabisa en el marco del estudio sobre la migración y colonización campesina bereber y árabe”*.

3ª Sessió: *“La investigación en Ibiza enmarcada en el proyecto sobre las pautas hidráulicas de los asentamientos rurales andalusíes”*.

- **5ª Fira de la Ciència**

Aquesta activitat està promoguda per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, i va tenir lloc els dies 27, 28 i 29 d'abril a Palma i el dies 11,

12 i 13 de maig a Eivissa, amb el programa dedicat a “Les Ciències de la Salut i la medicina en l'antiguitat”. Entre les diverses activitats es varen presentar reproduccions de materials quirúrgics de l'antiguitat, muntant la recreació d'una sala d'anàlisi d'una campanya antropològica per a simular l'estudi de les malalties al passat mitjançant l'estudi de restes humans, centrant-ne a l'estudi dels ossos i en particular els dents. També es va portar a terme l'activitat plàstica de fabricació d'amulets protectors per a evitar les malalties, ja que en l'antiguitat la medicina estava molt lligada a la màgia i l'endevinació. També es va muntar un taller d'herbes medicinals, plantes i raïssos tant important a l'antiguitat.

- **Dia Internacional dels Museus**

El dia 18 de maig, Dia Internacional dels Museus, en col·laboració amb els Museus de les illes d'Eivissa i Formentera, es va celebrar al museu dels Pintors Puget l'acte commemoratiu amb la presentació del lema elegit per aquest any “Els Museus i el Patrimoni Universal”, amb un concert de l'orquestra de cambra del Conservatori Professional de Música i Dansa d'Eivissa i Formentera, finalitzant l'acte amb un aperitiu pels assistents. Així mateix el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, els dies 17 i 18 va oferir un taller per als joves amb diferents activitats referents al seu passat històric (elaboració de receptes mèdiques, amulets protectors amb la seva funció màgic-religiosa).

- **7ª Setmana de la Ciència i la Tecnologia**

Aquesta activitat, està patrocinada per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació i Conselleria d'Educació i Cultura, va tenir lloc entre el 9 i el 14 de novembre. Aquesta edició ha estat dedicada a la programació de diverses activitats relacionades amb tallers dedicats a la deessa Tanit i al Santuari des Culleram, aprofitant el centenari del descobriment d'aquest jaciment. Les activitats es varen estructurar en els següent apartats: ES CULLERAM, 100 ANYS, consistent en una visita guiada a l'exposició que es presenta al Museu Monogràfic; FABRICANT A TANIT, amb la realització d'un taller ceràmic incloent una aproximació a les tècniques de producció en sèrie utilitzant motlles; L'ESCRITURA FENICIOPUNICA per el qual els nens varen poder conèixer el sistema i l'origen de l'escriptura fe-

nicio púnica i finalment, TROBANT ALS DEUS, que va consistir en un joc d'habilitat i de recerca de símbols amagats a diversos punts de la necròpolis.

- Organització de les **XXII JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENICIO PÚNICA** amb el títol "Arquitectura defensiva Feniciopúnica", que varen tenir lloc a la Sala d'Actes del Museu Monogràfic del Puig des Molins, des del 26 al 30 de novembre de 2007, amb el següent programa:

- Dia 26. "Arquitectura defensiva en Fenicia Oriental y el Norte de Israel/Palestina", impartida per la Dra. Helena Pastor Borgoñón, directora del Museu Arqueològic de Friburg (Alemanya).

- Dia 27. "Arquitectura defensiva de Sicilia y Cerdeña", impartida per Enrique Dies Cusi, Doctor en Geografia i Història per la Universitat de València.

- Dia 28. "Arquitectura defensiva de Cartago y norte de África", impartida pel Dr. Fernando Prados Martínez, investigador en la Universit  de Toulouse II (França).

- Dia 29. "Arquitectura defensiva del Sudesde de la Península Ibérica", impartida per David Montanero Vico, Doctor en Geografia i Història per la Universitat de Barcelona.

- Dia 30. "Arquitectura defensiva del Sudoeste de la Península Ibérica", impartida pel Dr. Juan Blánquez Pérez, Catedràtic de la Universitat Autònoma de Madrid.

- **PROGRAMA VIU LA CULTURA**

Aquest programa està finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears amb la quantitat de 12.000,00 euros, la qual cosa permet la contractació durant el curs escolar d'un monitor responsable del Gabinet Didàctic, que s'ocupa d'organitzar, coordinar i planificar les distintes activitats culturals destinades als diferents grups escolars dels centres d'Eivissa i Formentera.

La gran tasca que es realitza des del Gabinet Didàctic, evi-

dència la necessitat de que la plaça de responsable d'aquest departament es consolidi i es doti convenientment per tal que es puguin planificar a llarg termini, les diverses activitats pedagògiques del museu.

Per aconseguir els objectius, i com anys anteriors es varen planificar les següents activitats:

- Visites guiades al museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera
- Visita a la necròpolis del puig des Molins
- Visita als jaciments de sa Caleta i ses Païsses de Cala d'Hort
- El museu a l'escola
- El Museu viatger

Però aquest any el Gabinet Didàctic ha intentat ampliar els objectius del programa Viu la Cultura que fins a ara s'havien centrat en grups de primària i secundària. Per aquest motiu enguany, ha ofert als centres la possibilitat, prèvia cita, de realitzar tallers d'un mati de duració de diferents temes monogràfics, dissenyades per 20 alumnes. Els tallers han estat es següents:

La metal·lúrgia i la fosa de metalls, que permet als alumnes conèixer els principals metalls que s'han fet servir a l'Antiguitat, fonamentalment el bronze, el ferro, l'or, l'argent i el plom. El metall que es va fer servir al taller es el plom.

Conferència del Dr. Juan Blánquez en les XXII Jornades.

L'alimentació a l'Antiguitat, en el que els participants aprenen a realitzar pa i altres menjars, fent servir les receptes i els mètodes tradicionals a l'Antiguitat, com són els molins, els forns etc.

Els ossos parlen, en aquest taller els participants tenen que reconstruir els esquelets i investigar el sexe, l'edat, etc. Amb aquesta activitat els alumnes es posen en contacte amb una altra professió relacionada amb el món de la arqueologia com és l'antropologia.

Les terracutes púniques. Color i joc, és un taller d'activitats plàstiques en el que els participants poden conèixer els nombrosos exemples de terracutes trobades a l'illa d'Eivissa. També es desenvolupen activitats relacionades amb la confecció tradicional d'aquestes peces, utilitzant motlles de ceràmica per realitzar reproduccions que després s'han de pintar i decorar amb joies (arracades, collars, anells etc.), fins obtenir un aspecte semblant al que tenien les peces originals.

Com jugaven els antics, mitjançant aquest taller els participants poden comprovar com gran part dels jocs actuals van tenir el seu origen a l'antiguitat. Es practiquen jocs de taula, com el *calculi*, la *tabula*, el *abacum claudere*, el *duodecim scripta*, el *latrunculi*, la *petteia*, etc., però també es mostren altres tipus d'activitats lúdiques de jocs que es jugaven al carrer

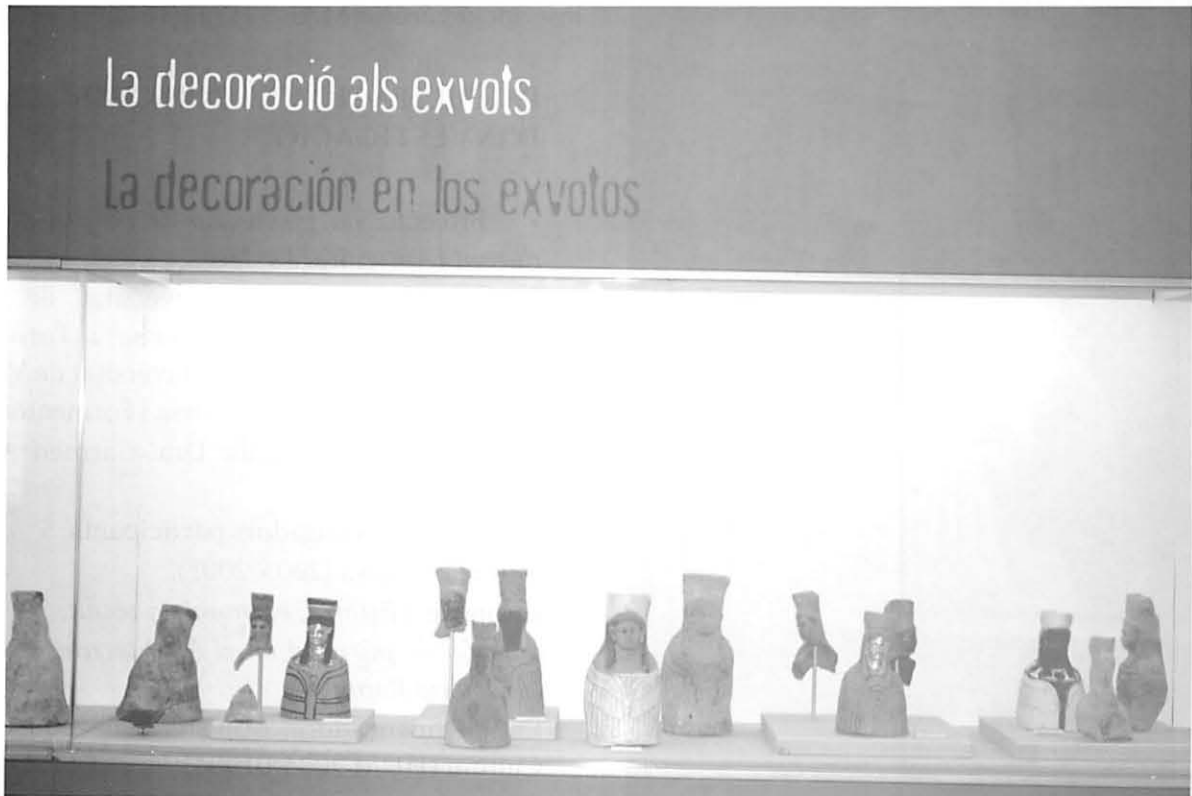
com la baldufa, jocs de pilota, tabes, nous, cercles, etc.

La taula de restauració, en aquest taller els participants es centren en els processos de degradació del material arqueològic i en algunes tècniques per aturar aquest procés, a més, tenen que netejar i restaurar els objectes trobats per tornar-les al seu aspecte original. L'activitat està pensada com un circuit tancat, on els participants veuen tot el procés des de l'inici de l'excavació fins a l'exposició de les peces al Museu.

Mosaics romans, es tracta d'un taller d'activitats plàstiques on els participants fan el seu propi mosaic fent servir eines i tècniques emprades, per el musivaris romans.

Per altra banda també s'han programat activitats complementaries a la visita, entre les que hi trobem "La Caixa misteriosa", "Les Credencials", "L'aixovar funerari", "La Tempesta", "El mocador històric", "Islàmics i Cristians", "Trencaclosques", "Escriptura fenícia", "L'aventura fenícia al mediterrani", "Jugant amb la història", "Les guerres púniques", "L'enfrontament", "La Brúixola", que ja varen ser presentades en edicions anteriors del programa Viu la Cultura.

Com cada any s'ha continuat amb les maletes didàctiques que ofereix el MAEF, destinades a primària i secundària. Aquestes serveixen de suport al professor a l'hora d'abordar les ciències socials amb

Vitrina de l'exposició "Es Culleram 100 anys".

continguts i tècniques molt variades i didàctiques, que permeten a l'alumne assimilar els conceptes de manera pràctica i entretinguda. El seu contingut correspon als *déus clàssics*, les *divinitats fenícies* i la *metal·lúrgia*, a la que s'ha afegit des de el 2006 la dels *jocs a l'antiguitat* que ha tingut una molt bona acollida tant pels alumnes com pels professors.

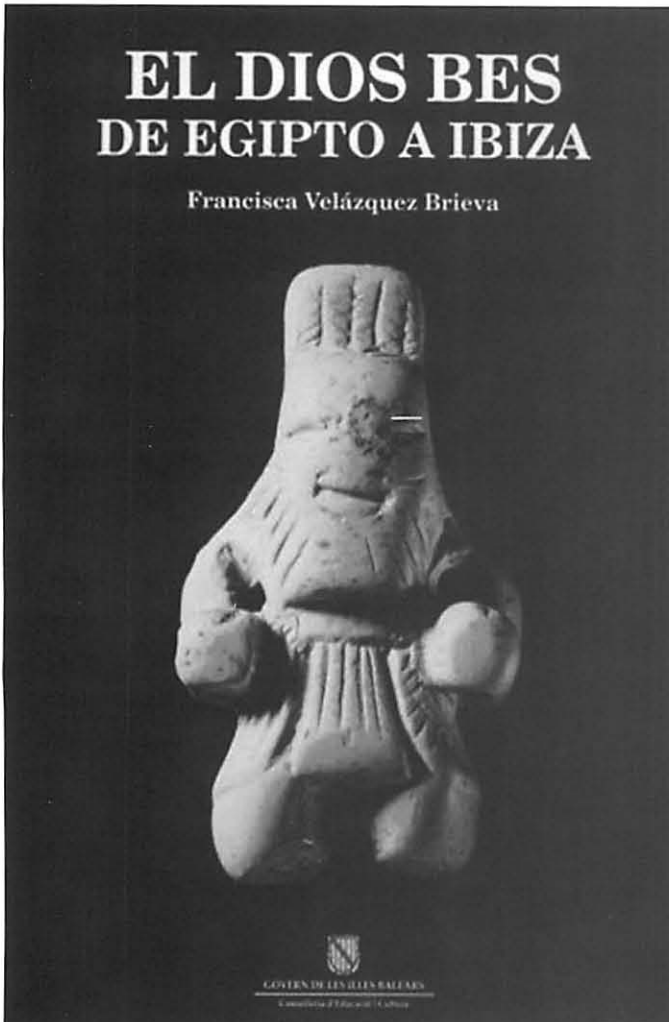
Hem de destacar que al llarg de l'any 2007 aquest programa ha estat utilitzat per un total de 8.463 alumnes.

PUBLICACIONS

Durant l'any 2007, el Museu ha publicat dos nous volums de la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

Núm. 59: AAVV : **"Magia y superstición en el mundo fenicio-púnico"**, XXI Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica (Eivissa, 2006). 198 pp. amb fig. i láms. Eivissa, 2007.

Núm. 60: Francisca Velázquez Brieva: **"El dios Bes. De Egipto a Ibiza "**, 258 pp. amb fig. i láms. Eivissa, 2007.

EXPOSICIONS

Continuació de la col·laboració amb l'Exposició **"Arte en el dinero. Dinero en el arte"**, organitzada per Caja Duero, Caja de Ahorros de Salamanca y Soria, realitzada entre el dia 8 de maig i el 15 de juliol de 2007 al Museu de Belles Arts de València, que va contar amb la participació del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a més de museus i col·leccions privades i públiques que varen relacionar a la Memòria de 2006. El material arqueològic prestat, segons disposició del Ministeri d'Educació i Cultura, (O.M. Préstec 174/04/06) y pròrroga de data 20 de març de 2007 varen ésser dos monedes púnico-ebusitanes (MAEF 7769 i MAEF 7770) juntament amb la vidriola de ceràmica en la que varen ser trobades (MAEF 7771) procedents d'una tomba del puig des Molins, i una placa de ceràmica del deu Bes (MAEF 10038/310), trobada a una sitja de terrisser de ses Figueretes.

Col·laboració amb l'Exposició **"La Méditerranée des Phéniciens: De Tyr à Carthage"**, organitzada per l'Institut du Monde Arabe, del 6 de novembre de 2007 al 20 d'abril de 2008 a la seva seu de París (O.M. Préstec 47/02/07). El Museu Arqueològic va participar amb el préstec de tres ous d'estructura (MAEF 2562, 2565 i 2629), una placa de terracuita amb relleu (MAEF 2704) i un fragment de pedestal amb inscripció púnica (MAEF 21355/167).

PARTICIPACIÓ EN PROJECTES D'INVESTIGACIÓ

- Projecte: *La producció de porpra a Eivissa durant l'Antiguitat (2ª fase)*.

Entitats finançadores: Universitat de València i Consell Insular d'Eivissa i Formentera
Institucions participants: Universitat de València – Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera

Investigadors principals: Dra. Carmen Alfaro i Benjamí Costa

Nombre d'investigadors participants: 5
Duració: 3 anys (2005-2007).

- Projecte: *Historia, economía y técnica de la producción de púrpura en el Mediterraneo durante el Imperio Romano*.

Entitat finançadora: Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2004-01984)

Institucions participants: Universitat de València (Dept. Història Antiga)

Investigador responsable: Dra. Carmen Alfaro Giner

Nombre d'investigadors participants: 5

Duració: 3 anys (2005-2007).

En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa

•Projecte: *Mundo rural en la Ibiza púnica*. (2ª fase)

Entitat finançadora: Ministerio de Educación y Cultura (HUM 2006-007775)

Institucions participants: Universitat de València (Dept. d'Arqueologia)

Investigador responsable: Dr. Carlos Gómez Bellard

Duració: 3 anys (2006-2008).

En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Jordi H. Fernández

•Projecte: *DressID* (acròstic) *Clothing and Identities. New perspectives on Textiles from the Roman Empire*.

Entitat finançadora: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency de la Unió Europea, dins del programa Culture 2007-2013. Referència: Contract n. 2007-1765/001-001 CTU COOPMU.

Institucions participants: Centre for Textile Research de Copenhague, el Royal Institute for Cultural Heritage de Brusselles, la University of Crete (Rethymnon, Grècia), la Universitat de València, la University of Sheffield (Regne Unit), el Naturhistorisches Museum de Viena (Àustria) i el Curt-Engelhom-Stiftung für die Reiss-Engelhom-Museen de Manheim (Alemanya).

Investigador principal: Prof. Dr. Michael Tellenbach (Manheim).

Nombre d'investigadors participants: 25

Duració: 7 anys (2007-2013).

En aquest projecte hi participa com a investigador el Sr. Benjamí Costa. També està previst que el Museu Arqueològic

d'Eivissa i Formentera s'hi integri com a *partner* en el any 2008.

INVESTIGACIÓ

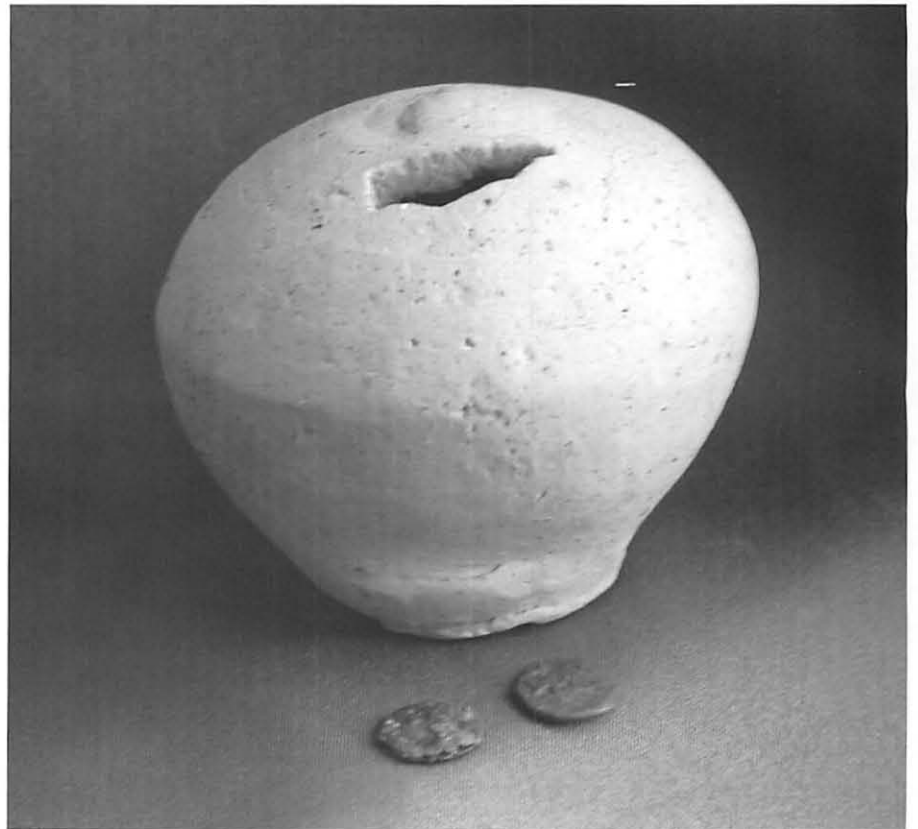
Com a resultat dels treballs d'investigació desenvolupats en el MAEF, s'han realitzat les següents publicacions:

Alfaro, C. i Costa, B. (2008): Methodological aspects of Purple dye Production on Ibiza: The new site of Cala Olivera. 2nd. International Symposium on *Textiles and Dyes in the Ancient Mediterranean World*. Athens (November 2005). *Purpurae Vestes II*. València, pp. 195-208.

Costa, B. (2007): Punic Ibiza under Roman Republic, a van Dommelen, P. & Terrenato, N. (éd.): *Articulating Local Cultures. Power and Identity under the expanding Roman Republic*. Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series. Portsmouth, Rhode Island, pp. 85-101.

Costa, B. (2007): *Es Culleram. 100 anys*. Ministerio de Cultura –Govern de les Illes Balears. Eivissa.

Costa, B. (2007): Centenari del descobriment de la cova des Culleram. *Fites* núm. 7. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, pp. 3-5.

Peces enviades pel MAEF a l'exposició de Caja Duero.

Costa, B. i Alfaro, C. (2007): Noves evidències de producció de porpra a Eivissa. Actuacions arqueològiques dels anys 2005-2006. *Fites* núm. 7. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, pp. 34-45.

Costa, B. i Alfaro, C. (2007): *Insel des Purpurs*, a Schwetje, W. : Ibiza –*Zwischen Traum und Trauma*. Heidelberg.

Costa, B. i Fernández, J. H. (2008): Tradició clàssica i ritual funerari a Ebusus: la sepultura de can Bonafè Gros (Sant Jordi, Eivissa). Homenatge a Jaume Martorel i Cerdà. *Miscelènia d'estudis de les Illes Balears*. Porreres, pp. 46-64.

Costa, Benjamí i Fernández, Jordi H. (en premsa). Algunas consideraciones sobre la presencia de Melqart en Ibiza. *Homenaje a Giovanni Tore*. Cagliari

Fernández, J. H (2007): El Museo Arqueológico de Ibiza, cien años de Historia. *Fites*, 7, pp. 9-23

Fernández, J. H.; Costa, B. i Mezquida, A. (en premsa): Colgantes de pasta vítrea en forma de cabeza negroide. VI th *Congress of Phoenician Punic Studies*.(Lisbon 2005)

Fernández, J. H.; Mezquida, A. M. i Ramon, J. (2007): Pebeteros con representación leontocéfala de la calle Aragón, 33 (Eivissa). En Marín Ceballos, Mª C. y Horn Frédérique (eds.) *Imagen y culto en la Iberia prerromana: los pebeteros en forma de cabeza femenina*. Anejos de Spal, IX. Publicaciones de la Universidad de Sevilla. Sevilla, pp. 85-107.

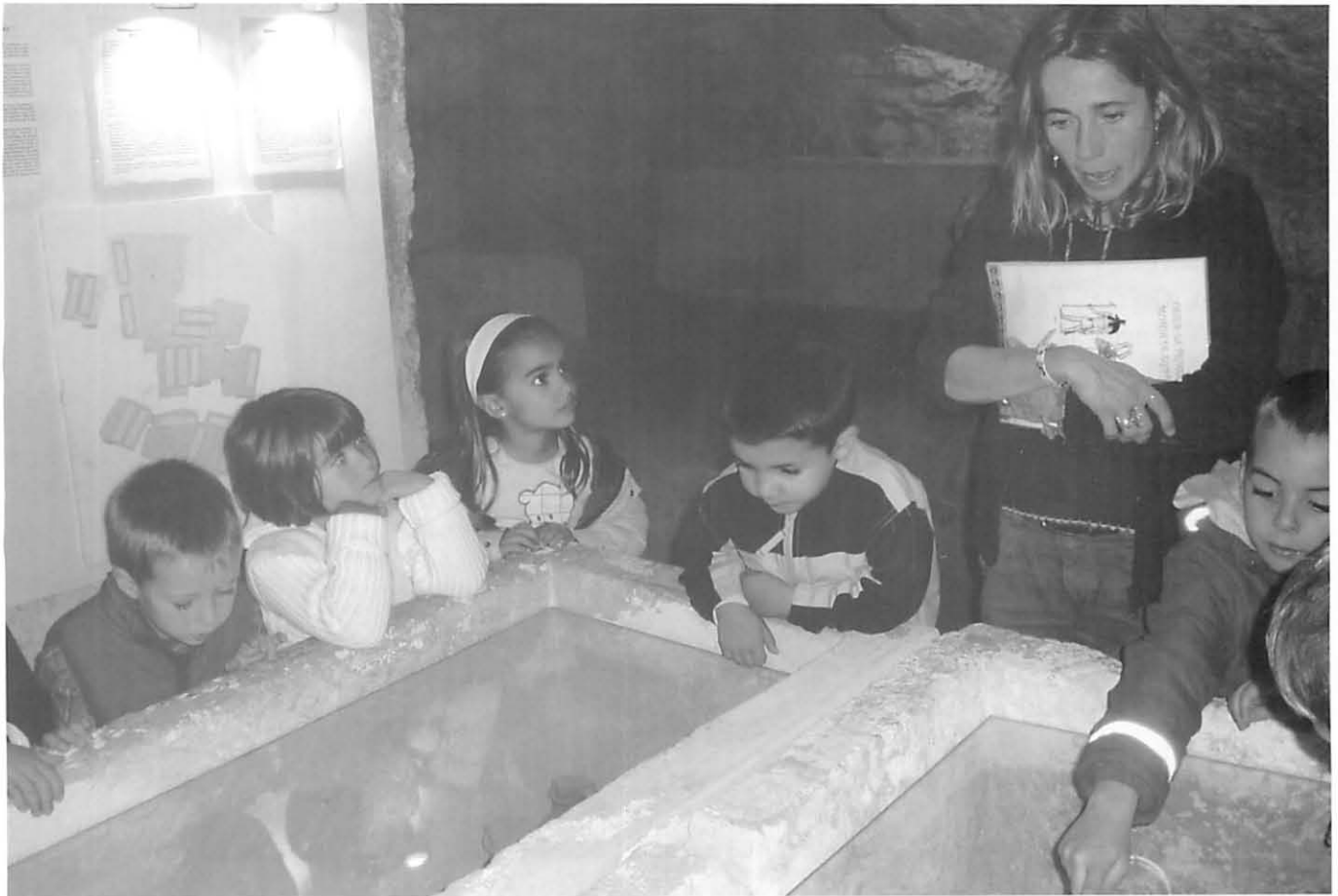
Mezquida, A.; Fernández, J.H. i Costa, B. i (en premsa): Una fosa de cremación de la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). VI th *Congress of Phoenician Punic Studies*. (Lisbon 2005)

Mezquida, Ana; Moreno, Sergio; Sintés, Elena; Moltó, Francisco i Esquembre, Marco Aurelio: (2007): Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins. Campaña de 2006. *Fites*, 7. Eivissa, pp. 24-33.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

Projecte “La producció de porpra a Ebusus durant l'antiguitat”

El desenvolupament durant la campanya de 2007 d'aquest programa d'investigació, va tenir dues

Visita dels alumnes de primària a la necrópolis.

parts: Prospecció de la costa de Formentera i inici de l'excavació del jaciment anomenat "la Xanga 2" (Sant Josep de sa Talaia).

A) *Prospecció de la costa de Formentera.* La prospecció de l'illa de Formentera va realitzar-se entre el 6 i el 10 d'octubre de 2007, completant la revisió de tot el perímetre coster (exceptuant-ne aquells trams de tall-serrats, on l'orografia no permet l'existència de conquillers). Es varen poder documentar una quinzena de restes de conquillers que, indubtablement, corresponen a la captura i desesclovament de murícids amb destí a la producció de porpra a l'Antiguitat, la qual cosa suposa una densitat àdhuc superior a la de l'illa d'Eivissa, donada les petites dimensions de Formentera. Les principals troballes s'han produït a la zona de punta Pedrera-caló de s'Oli, cala Saona, platja de Migjorn, zona des Carnatge, a la punta des Trucadors i a la zona d'Illetes.

La quantitat i dispersió per la costa de l'illa d'aquestes evidències permet plantejar que la producció de porpra a Formentera va estar una activitat repartida per tot el seu territori i que, en conseqüència, va involucrar una part significativa del seu poblament. Per tant, va haver de ser una activitat productiva amb molta entitat que, sens dubte, va tenir una importància considerable en l'economia de l'illa.

B) *Primera campanya d'excavacions a "la Xanga 2".* El jaciment de la Xanga 2 (per diferenciar-lo d'un altre conquiller més petit situat a uns centenars de metres) està situat al Sud de l'embarcador de sa Sal Rossa, a la petita cala anomenada la Xanga.

Es tracta d'un gran conquiller, de més d'un centenar de metres de longitud, per una amplada mitja superior als 8 m., que voreja el perfil de la cala, uns dos o tres metres per damunt del nivell de la mar. És, sens dubte, el conquiller més gran fins ara localitzat a les Pitiüses i, a més, presenta al seu inici restes constructives que hi semblen relacionades.

La campanya de 2007 va desenvolupar-se entre l'11 i el 27 de novembre, data en que va haver de ser interrompuda per mor del mal temps. El resultat més interessant fou la descoberta d'un nivell d'enderroc que cobreix un sòl d'ocupació d'època andalusina. Aquest nivell està relacionat amb una estructura de la que se'n conserva un angle format per dos murs, que ha de ser, però, més antiga, atès que un dels murs d'aquesta construcció està parcialment cobert pel nivell d'ocupació esmentat. Sembla que els an-

dalusins aprofitaren parcialment una part d'aquesta estructura, que devia trobar-se en estat ruïnós, per fer servir les pedres i, segurament, utilitzaren la seva base com a sòcol d'una construcció més lleugera i efímera, que seria la que hauria donat lloc a l'estrat d'enderroc. Aquest sòl d'ocupació comptava, tanmateix amb algunes infraestructures d'habitatge, com ara un foc i una estructura semicircular de pedres clavades verticalment, adossada a un dels murs, de finalitat no esbrinada.

Per sota d'aquest sòl d'ocupació andalusí sembla que es troba ja el conquiller antic, principalment format per esclaves de murex amb altres espècies marines. Però això queda pendent de ser comprovat quan pugui continuar-se l'excavació.

Projecte "Excavacions a la necròpolis del puig des Molins" Mitjançant el finançament de la Subdirecció General de Contractació i Gestió Patrimonial, entre el dia 21 de març i el 4 de maig de 2007, es va portar a terme una intervenció arqueològica a la necròpolis del puig des Molins motivada per la construcció d'un centre de maniobra i de transformació elèctrica amb destí al Museu Monogràfic.

Es varen realitzar dues cales, la A i cala B que va ser negativa. En la Cala A es va documentar una primera capa superficial de cobertura vegetal, amb abundants arrels i pedres de mitjana i petita grandària. Sota aquest estrat, es va excavar un altre de color ataronjat molt argilós, en el qual es varen excavar diversos enterraments. Per últim es va documentar un estrat de terra vermelloso, a la qual també es varen excavar diverses tombes.

En la Cala A, s'excavaren set enterraments d'època islàmica d'inhumació en foses simples excavades en la terra, de forma més o menys rectangular amb els extrems ovalats. Els cadàvers es trobaven de costat cap al sud-est, cap a la Meca, amb els braços junt al cos i les cames una mica flexionades i sense presència d'aixovar. També s'excavaren vint-i-una foses d'inhumació, que *grosso modo* es poden datar a l'època púnica, encara que alguna podria ser posterior, però que l'absència de aixovar impedeix una precisió major. Hem de destacar la concentració de sepultures trobades en aquesta cala on unes sepultures tallen a les altres, la qual cosa fa que en algunes tombes només es puguin recuperar les extremitats superiors o inferiors o solament el crani. Per últim es localitzaren dues àmfores amb enterraments infantils també d'època púnica.

INFORMACIÓ del AAMEF

Helena Jiménez Barrero

Durant el passat any 2007, l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va continuar amb la seva trajectòria d'activitats de caràcter marcadament cultural. Va organitzar tota una sèrie de cursos, conferències, i col·laboracions amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i activitats variades destinades al públic infantil i juvenil tractant de col·laborar activament en la difusió i la divulgació de la cultura a l'illa d'Eivissa.

Taller d'estiu

L'AAMEF, en col·laboració amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, va organitzar una vegada més, el "Taller d'Arqueologia" orientat a grups de nens entre 5 i 7, 8 i 11 anys i de 12 i 14 anys, que es va dur a terme entre els dies 2 de juliol i 31 d'agost. En aquesta ocasió van participar un total de nou grups de nens i nenes.

Aquest projecte, que complia la setena edició, pretenia que els alumnes s'apropassin al món de

l'arqueologia i la història d'una manera amena i divertida. A més a més, els nens aprenen a valorar nous valors com el treball en equip o promoure el respecte pel patrimoni arqueològic i històric de la seva illa.

Alumnes de 5é de primària realitzant l'activitat plàstica amb motiu de la Setmana de la Ciència.

Nens i nenes del Taller d'Estiu fent galetes amb formes diverses (deessa Tanit i deu Bes, etc.).

Els nens i nenes assistents als tallers, a més de les activitats habituals (excavació simulada, visita als hipogeu de la Mula, al Museu de Dalt Vila), han pogut gaudir d'activitats plàstiques, en les quals s'han fet servir motlles de peces arqueològiques del Museu, i realitzar-les amb materials i tècniques antigues: fang, guix, pasta de secat a l'aire, pasta de sal. També van practicar la fossa de plom, la cocció del pa, el joc de les titelles, l'elaboració de plats de cuina romana i els més grans van realitzar un mosaic.

Per tal de completar l'aprenentatge, es va realitzar una important inversió en noves reproduccions de peces romanes i islàmiques trobades a la necròpolis, facilitant així l'accés a

noves restes dels participants. També es va aprofundir en l'estudi dels materials ossis (identificació de sexes, malalties, edats, tipus d'alimentació, etc.) i, amb la possibilitat d'analitzar ossos procedents d'antigues excavacions.

Seminari d'Arqueologia 2007: Yábisa, l'illa d'Eivissa en època islàmica.

Durant els dies 6, 7 i 8 de març es va portar a terme el Seminari d'Arqueologia 2007 amb la participació de la Dra. Helena Kirchner, professora titular d'Història Medieval de la Universitat Autònoma de Barcelona, aquest curs inicialment estava previst realitzar el 2006 i per motius personals de la conferenciant es va haver de traslladar fins març de

La deessa Tanit participant en una Gincana a la Setmana de la Ciència en la Necròpolis del Puig des Molins.

2007. L'activitat va comptar amb una gran afluència de socis de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i també, com ja es ha habitual, nombrosos aficionats i estudiosos de l'època islàmica a l'illa.

Les sessions de les conferències varen ser les següents:

Les bases dels coneixements sobre el període islàmic de l'illa d'Eivissa.

Yábisa en el marc de l'estudi sobre la migració i colonització bereber i àrab.

La investigació a Eivissa dins del projecte sobre les pautes hidràuliques dels assentaments rurals andalusins.

Curs: La dona a l'Antiguitat

En aquesta ocasió el curs va estar impartit per la Dra. Carmen Alfaro Giner, professora titular del Departament d'Història de l'Antiguitat i la Cultura Escrita, amb assistència d'un nombrós públic.

L'activitat es va portar a terme entre els dies 16 i 20 d'abril, amb els següents temes:

La dona grega en el relat mitològic.

El naixement de la misogínia: Homer, Hesíode, Semònides i Xenofont.

Els ritus de pas de la dona grega: D'AKROTHIRI (THERA) A BRAURION.

Els rites de casament grec i romà.

La dona i la sexualitat en l'Antiguitat clàssica.

Noves reproduccions

Durant el 2006, l'Associació d'Amics del Museu va sol·licitar permís al Ministeri de Cultura per a la realització de noves reproduccions arqueològiques procedents dels fons del Museu, que han rebut una molt bona acollida tant per part dels socis, com per part del públic en general. En el 2007 una vegada a la venda les peces es va decidir incorporar nous muntatges a la col·lecció de joieria, realitzada per l'artesà menorquí Pablo Pinedo, que segueix realitzant de forma artesanal els motlles de treball.

Les peces elegides van ser:

- Penjant d'argent, en forma de placa circular (MAEF 7259), la reproducció s'ha realitzat en argent i or. La peça porta un sistema de suspensió circular que ens ha permès fer una composició amb cuir i grans de vidre i d'os.

- Amulet en forma d'aglà (MAEF 10007-94-8). L'original es de bronze però la reproducció es farà en argent.

- Estoig porta-amulets egipci (MAEF 3836) en forma de cilindre acabat en cap de lleó tocat amb el disc solar i una petita serp. L'original està realitzat en or i la reproducció es realitzarà en or i argent.

Col·laboració amb la Fira de la Ciència:

A més a més, l'AAMAEF en col·laboració amb el MAEF, va participar els dies 8, 9 i 10 de març a la 5ª Fira de la Ciència que es va celebrar a Maó i els dies 29, 30 i 31 de març a Palma. Les activitats van ser específicament dissenyades i elegides per tal que els nens gaudissin de les ciències de la salut i de la medicina en l'antiguitat, ja que aquest era el tema conductor de la fira.

La primera de les activitats consistia en l'exposició de reproduccions de material quirúrgic dels fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. En aquesta activitat hi havia una exposició de reproduccions de material quirúrgic utilitzat a l'antiguitat i trobat a la Necròpolis. A més, es van col·locar uns panells explicatius amb imatges, fotografies i gràfics que aclarien l'ús de cadascun dels materials exposats. També es podia observar una col·lecció de productes medicinals, herbes i plantes emprades tradicionalment en el món antic amb la finalitat de curar o fins i tot el contrari. Entre l'instrumental quirúrgic mostrat trobàvem: tisores, sondes, estilets, escarpels, *espatomeles*, *auriscalpiums*....

D'altra banda, una segona activitat va tenir per objecte d'estudi els ossos humans. En aquesta activitat es va reproduir una sala d'anàlisi en la qual els nens van poder tocar i investigar amb esquelets simulats les diferents patologies més comunes. Els ossos són uns elements que ens aporten molta informació i així, sense recórrer a anàlisis complicades, podien trobar un munt d'informació útil, que va des de l'origen de la mort al tipus de dietes, activitat laboral, esforços físics, malformacions, possibles malalties etc.

Durant l'antiguitat, la pràctica de la medicina està molt lligada a la màgia i l'endevinació. Aquestes creences magicoreligioses de les malalties els portava a recórrer a tota mena d'amulets per tal d'intentar sanar. Aquesta activitat estava destinada a la fabricació d'amulets púnics, egipcis i romans trobats a la Necròpolis del Puig des Molins i que es troben relacionats amb la funció curativa dels amulets. Els nens van poder realitzar els amulets amb una pasta

de secat al forn que una vegada llestos es podien pintar i envellir.

Col·laboració amb la VII Setmana de la Ciència i la Tecnologia de 2007

Coincident amb l'exposició "Es Culleram: 100 anys", el MAEF i l'AAMAEF van participar en la VII Setmana de la Ciència i la Tecnologia. Aquesta és un activitat organitzada per la Conselleria d'Innovació que es porta a terme a totes les illes del arxipèlag balear, en la qual s'intenta apropar als nens algun tret important de la història local.

Les activitats es van portar a terme a la Necròpolis del Puig des Molins. Les activitats van estar orientades al públic escolar, principalment, encara que el públic en general va poder gaudir d'un dia de portes obertes, facilitant així l'apropament de tots aquells al santuari des Culleram,

Viatge de l'AAMAEF:

El viatge anual de l'Associació en el 2007 va tenir com a destí Mèxic, i com en altres ocasions va ser un èxit d'assistència. El viatge es va realitzar des del dia 28 de setembre fins al 10 d'octubre. Es van visitar llocs com Teotihuacan, Puebla, Poza Rica, Veracruz, San Cristóbal, Palenque, Campeche, Chichen Itza i, evidentment, la capital del país, Mèxic DF.

Membres de l'Associació d'Amics del MAEF durant la seua visita a Mèxic.

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**

Plaça de la Catedral, 3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

Horari d'estiu (del 1/04 al 31/09)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 18 a 20 h.

Horari d'hivern (del 1/10 al 31/03)
de dimarts a dissabtes de 09 a 15 h.

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA